

UDK:811.521

Munajat ABDULLAEVA,

Senior teacher, department of foreign language and literature, National university of Uzbekistan

E-mail: mundil1326@gmail.com

Based on the review of Professor B. Mengliev of TSUUzLL

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF PROVERBS EXPRESSING GENDER RELATIONS

Annotation

The present article is devoted to the investigation of Uzbek, English and Russian paremiological expressions units which contain culture-related information. They convey significant information about people's way of life, religious principles, historical events, geographical places, etc. The theoretical part of the article is proven by numerous examples of Uzbek, English and Russian paremiology expressions which were chosen for the linguo-cultural approach of investigation. The following methods of research were used: descriptive method, comparative and cross-cultural analysis.

Key words: Paremiological, culture, beauty, proverbs, gender, women, men, physical beauty, spiritual beauty.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСЛОВИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию узбекских, английских и русских паремиологических единиц выражения, содержащих культурологическую информацию. Они несут важную информацию об образе жизни людей, религиозных принципах, исторических событиях, географические места и др. Теоретическая часть статьи подтверждается многочисленными примерами узбекских, английских и русских паремиологических выражений, выбранных для лингвокультурологического подхода исследования. Были использованы следующие методы исследования: описательный метод, сравнительный и кросс-культурный анализ.

Ключевые слова: Паремиологический, культура, красота, пословицы, род, женщины, мужчины, красота физическая, красота духовная.

GENDER MUNOSABATLARNI FOYDALOVCHI MAQOLLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola madaniy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan o'zbek, ingliz va rus tillarida paremiologik birliklarni o'rganishga bag'ishlangan. Maqollar orqali tasvirlangan odamlarning turmush tarzi, diniy tamoyillar, tarixiy voqealar, geografik joylar va boshqalar haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Maqolaning nazariy qismi tadqiqotning lingvokulturologik yondashuvi uchun tanlangan o'zbek, ingliz va rus tillaridagi paremiologik iboralar misollar tariqasida qo'llanib, sharhlab o'tilgan. Quyidagi tadqiqot usullari qo'llanildi: tavsif usuli, qiyosiy va madaniyatlararo tahlil.

Kalit so'zlar: Paremiologik, madaniyat, go'zallik, maqollar, jins, ayollar, erkaklar, jismoniy go'zallik, ma'naviy go'zallik

Introduction. Our current work is devoted to the description and comparative analysis of constant gender stereotypes in proverbs of Uzbek, Russian and English.

The national values, customs and traditions of the people are reflected in their language, including proverbs, which is one of the means of reflecting the nationality, which embodies such concepts. The words national consciousness, national thought, national culture, national spirituality, and national mentality, which are widely used today, have also entered the field of linguistic research to a certain extent.

The mentality of each nation is connected with its social activity in the conditions of its history and several other factors, for example, the Uzbek process of formation has been sharpened by the priceless masterpieces of the spiritual culture of mankind with a history of almost three and a half thousand.

No matter what nationality a person is a representative of, their communicates in their own language, and in his speech, the culture of the people belonging to the mental units specific to this language is also expressed. Because "language, thought and culture are so closely connected with each other that in practice they form a single whole consisting of the same three unsurpassed components. All of them together interact with the real world, depend on it, reflect it and at the same time shapes, while three tools are mentioned together above, in turn, there are units that embody these concepts in Uzbek, English, and Russian languages. These include proverbs, sayings, expressions and other language elements. These units provide a deep philosophical observation of people's way of life, customs and traditions, culture,

spirituality, centuries-old history of peoples and show their uniqueness.

Literature review. Present study is based in the decisions of previous authors (Mieder W (1993), Maslova V.A. (1997), Dal (2008), Karamatova K.M., Karamatov H.S. (2000), Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. (2005)) that paid their close attention to the investigation of multiple dimensions of proverbs formation, functioning, translation and comparative analysis of constant gender stereotypes in proverbs of Uzbek, Russian and English. The national values, customs and traditions of the people are reflected in their language, including proverbs, which is one of the means of reflecting the nationality, which embodies such concepts.

The words national consciousness, national thought, national culture, national spirituality, and national mentality, which are widely used today, have also entered the field of linguistic research to a certain extent.

Research methodology. In the course of our work on this study, the following scientific methods were used:

- The method of theoretical analysis of literature on the topic under study, when an in-depth analysis of the theoretical material on the research problem was carried out;
- The method linguocultural analysis of proverbs;
- The comparative method. In the scientific article proposed, a study and description of the Uzbek language are conducted through its systemic comparison with English and

Russian in order to identify the differences and common features between the three languages.

Analysis and results. The mentality of each nation is connected with its social activity in the conditions of its history and several other factors, for example, the Uzbek process of formation has been sharpened by the priceless masterpieces of the spiritual culture of mankind with a history of almost three and a half thousand years.

No matter what nationality a person is a representative of, he communicates in his own language, and in his speech, the culture of the people belonging to the mental units specific to this language is also expressed. Because "language, thought and culture are so closely connected with each other that in practice they form a single whole consisting of the same three unsurpassed components. All of them together interact with the real world, depend on it, reflect it and at the same time shapes it.

While three tools are mentioned together above, in turn, there are units that embody these concepts in Uzbek, English, and Russian languages. These include proverbs, sayings, expressions and other language elements. These units provide a deep philosophical observation of people's way of life, customs and traditions, culture, spirituality, centuries-old history of peoples and show their uniqueness.

The subject scope of Uzbek folk proverbs is wide and colorful. Our people's rich life experience accumulated over the centuries is reflected in countless proverbs, and in them we see and feel the customs and traditions of our ancestors. In the core of proverbs, the age-old life, worldview, and customs of the people who created them have disappeared.

Hardworking (mehnatsevarlik) is one of the good qualities ingrained in the blood of Uzbeks. According to our elders, work is the foundation of joy, pleasure and happiness. Uzbek's hardworking is not only for livelihood, he gets physical pleasure, mental pleasure, and aesthetic pleasure from work. Hard work is one of the good qualities ingrained in the blood of Uzbeks. According to our elders, work is the foundation of joy, pleasure and happiness. Uzbek's hard work is not only for livelihood, he gets physical pleasure, mental pleasure, and aesthetic pleasure from work. In Uzbek proverbs, industriousness and the pleasure and wealth that come after it have always been reflected in proverbs, while laziness and lack of interest have always been condemned.

Yer boylikning onasi bo'lsa,

Onasi – mehnat.

Yer- ona, suv-ota,

Mehnat- boylik

Mard yigitning labi yog'liq

Dangasaning boshi qonliq

In the Uzbek family, a man has always been valued as the head of the family, and at the same time, a man is also described in proverbs as a breadwinner and a hardworking member of the family.

Yigit degan er bo'lar,

Mehnat ko'rsa she'r bo'lar

Yigit husni mehnatda

Yigitning baxtini mehnat ochar.

Mardning mardiy maydonda sinalar

Yigitning yigiti- mehnatda

From time immemorial, the Uzbek people made a living by doing crafts, farming, and trade. They paid special attention to their children to learn science and craft and to be enterprising. The words of our grandfather Amir Temur, "One determined, enterprising, vigilant, brave and ambitious person is better than a thousand inactive and indifferent people" also indicate that the position of the entrepreneur in our country has been high since time immemorial.

Bir yigitga yetmish hunar oz

Didli yigit -ilmli yigit

Ota hunari -bolaga meros

Hunari yoq erkakdan ignasi bor xotin yaxshi

In the East, the issue of family and family relations has been given serious importance since ancient times. Scholars such as Abu Nasr Farabi, Abu Raikhan Beruni, Abu Ali Ibn Sina, Yusuf Khos Khajib, Kaikovus, Alisher Navai have left their masterpieces in history regarding this issue, which have not lost their importance until now.

Er -quyosh yo'ldoshi

Xotin- umr yo'ldoshi

Bolali uy Jannat

Bilasiz uy- minnat

Kelin bilan qaynona -o't bilan suv

Oila tinch- yurt tinch

A man is the head of the family, he must satisfy all the needs of the family, because this is his primary duty.

Onalik uyning ori bor

Otalik uyning -zari

Ota bilak, ona-yurak

A woman should be intellectually wise, shy, modest, chaste, and not talk much: she should obey her husband, love him, give birth to children, always speak honestly, cleanly, and correctly. , should be modest, should not be capricious, should not shed his chastity and reputation;

Bo'ldiradigan ham xotin

O'ldiradigan ham xotin

Ayolning sarishtasi

Ro'zg'orming farishtasi

Xotining yaxshi bo'lsa, yoqang oqarar

Xotining yomon bo'lsa,soqoling oqarar

Alisher Navoi spoke about the place of a woman in the family: "A good wife is the state and happiness of the family. The cleanliness of the house, the calm and tranquility of the owner of the house, and the happiness of the heart, if it is polite - the soul is weak. If the tongue is bitter, it hurts everyone's tongue, if it is not clean, it will bring blackness to the husband, if it is good, the house etiquette will be lost, if it is immoral, the family will be disgraced."

Before turning to the semantic group "marriage", it is important to note that in English culture, the traditions of family life have a number of differences from similar features. The main features of British family relations are: a great emphasis on the equality of spouses and their equal responsibility for family well-being, as well as greater emphasis on children's independence in actions, judgments, decision-making, and exploration of the world around them. Parental education plays a small role in the lives of children, it is significantly inferior in its importance to school education, where teachers play the role of mentors more. At the same time, parents remain strict and exacting in relation to children.

The connection between the intellectual potential of a woman and her external data in English proverbs is also traced. The British recognize a stupid woman by her flashy, excessively magnificent outfit, according to the observations of the British, a woman will always prefer to be more beautiful than smart:

You may know a foolish woman by her finery

Women are wacky, women are vain; they'd rather be pretty than have a good brain.

Beauty is the wisdom of women. Wisdom is the beauty of men.

Male appearance does not receive any detailed description in English culture. When comparing men and women, priority is given to masculine personal qualities, such as purposefulness:

Try not to become a man of success but a man of value.

The bird is known by his note, the man by his words.

A man without ambition is like a woman without looks.

One of the key female qualities for English linguistic culture is talkativeness. A large number of units from the list of English proverbs confirm this, moreover deceit is also a distinctive feminine quality in English linguistic culture.

Women have nine measures of talk;

A woman's hair is long; her tongue is longer;

A woman can never keep a secret;

Any woman can keep a secret, but she generally needs one other woman to help her

The honest woman should never believe herself alone

A truth-telling woman finds few friend

Thus, the dominant characteristics of women, reflected in English proverbs are: stupidity, talkativeness, deceit, cunning, deceit, emotionality, volatility, stubbornness. In the resulting image, the predominance of negative characteristics is noticeable, some of which bear a hint of hyperbolization:

Women are the root of all evil.

A woman's mind and winter wind change oft.

A woman's strength is in her tongue.

A woman's tongue wags like a lamb's tail.

Analysis of the manifestation of gender stereotypes in Russian proverbs in the framework of this work is carried out by us, taking into account the division of all research material into thematic groups "appearance", "personal qualities" and "marriage", which are very similar in English culture.

The first of the thematic groups of Russian-language proverbs considered by us in this work is "appearance". A detailed analysis of Russian proverbs and sayings made it possible to identify the main components of the appearance of men and women. Proverbs and sayings present us with a traditional view of male and female beauty.

External male beauty in Russian proverbs does not require special parameters. A handsome man is made by the presence of stateliness, a beautiful walk, the ability to speak.

Мужчина, коли хоть немножко казистее черта, – красавец.

Не казист лицом, да тряхнёт молодцом

Молодец, хоть во дворец.

Знать сокола по полёту, а доброго молодца по походе

Знать птицу по перьям, а молодца по речам

In the external female beauty are noted:

- chubby, complexion: Бела, румяна – ровно кровь с молоком,

Кругла, пухла, бела, румяна, кровь с молоком

- eyes and eyebrows: Очи сокольи, брови собольи.

Звездисты очи, рассыпчаты

- scythe: Коса – девичья краса. Красная краса – русая коса

Руса коса до шелкова пояса

- gait: Идёт, словно павушка плывёт

- legs: Свашенька, попляши: у тебя ножки хороши

All important external qualities of a beautiful girl correlate with certain distinctive features of different beautiful birds (peacock / peahen, swan / swan, falcon, bird of paradise and others).

It remains unclear in what period the girl is more beautiful - before marriage or after. A girl who does not have time to marry on time loses her beauty. Such an image is likened to a wilted beautiful flower.

Девка красна до замужества;

Скрасит девку венец да молодец

Вянет и красный цвет. Христова невеста (засидевшаяся) – то есть старая дева

In marriage, a man is beautiful by his wife, and a woman by her husband.

Всякому мужу своя жена милее.

Своя жена – своя и краса; а женщину – её муж:

Птица крыльями сильна, жена мужем красна.

Жена при муже хороша. Без мужа не жена

In these proverbs, beauty reveals the importance of the institution of marriage. So, the category of beauty in Russian proverbs denotes external and spiritual male and female beauty. In terms of its semantic content, the category of external male beauty is not symmetrical to external female beauty, since it is inferior to it in value raising the social status of a guy and a girl.

One of the most important duties of a wife in the family, along with housekeeping, is the upbringing of children. Motherhood is the main purpose of a woman:

Всякой матери своё дитя мило.

Для матери дети всегда маленькие.

Для матери плохих детей не бывает.

При солнышке тепло, при матушке добро

However, among the selected proverbs there are those that paternal merits are brought to the fore in the process of upbringing: Not the father who gave birth, but the one who fed and fed; What is the father, such are the children.

Conclusion. The comparison of English, Russian and Uzbek proverbs revealed that though the people of these nations have many similarities, there are some differences in how they perceive the world around them and the regions where the people live, their traditions, and customs. All these they try to express through the proverbs. As a result, it is preferable to learn the meaning of English proverbs through examples in order to comprehend them.

Finally, I'd like to point out that language without proverbs and sayings would be uninteresting and uninspiring. Proverbs are a part of any culture and comparing them is fascinating since proverbs and sayings in different languages have distinctive meaning.

REFERENCES

1. Agzamova D. R. Beauty in Russian proverbs: gender aspect. M.: Philology and culture. 2016. №3(45), pp 6-10
2. Даль В. И. Пословицы русского народа. М.: АСТ: Астрель, 2008. 750 с.
3. Даль В. И. Энциклопедия русского слова. М.: Издво Эксмо, 2002. 576 с
4. Karamatova K.M., Karamatov H.S. Proverbs–Maqollar– Пословицы. – Т.: Mehmat, –2000. – 398 p.
5. Maslova V.A. Introduction to linguoculturology. Moscow, 1997.
6. Mieder W. International Proverb Scholarship. New York: Garland Publishing, 1993. P. 27-63.
7. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Т.: Sharq, 2005. –508 p.
8. Teliya V.N. Phraseology in the context of culture. Languages of Russian culture. Moscow, 1999. P. 17-20. Gryzberg P. Proverb. New York: Brockmeyer, 1994. P. 227-241.

Nabiya ABDULLAYEVA,
"TIQXMMI" MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti assistenti
E-mail: nabiya1985@gmail.com

BDTI "Ingliz tili" kafedrasida mudiri PhD, dotsenti M.H.Davlatova taqrizi asosida

O'ZBEK ADABIYOTI HIKOYALARIDA TALABALIK DAVRI TASVIRINING BERILISHI

Annotatsiya

O'zbek adabiyotida ham talabalar obrazi alohida o'ringa ega bo'lib, ko'p funksiyali, real voqealar asosida yaratilganligi bilan e'tiborni tortadi. O'zbek adabiyotida tasvirlangan talaba obrazi tiplari turli xil bo'lib, bir-biridan xarakteri, dunyoqarashi bilan farq qiladi. O'zbek adabiyotida jahon adabiyotidagi singari talabalar obrazi nafaqat romanlarda, balki qissa, hikoya va she'riy dramalarda ham aks ettirilgan. Ushbu maqolada o'zbek adabiyoti hikoyalaridan namunalar berilgan bo'lib ularda sevgi-muhabbat, talaba va domla munosabatlari, nafrat va g'azab, vatanparvarlik, talabalik davridagi qiyinchiliklar, poraxo'rlik keng tasvirlangan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Talaba, domla, auditoriya, professor, ma'ruzachi, tasvir, psixologiya.

DESCRIPTION OF STUDENTS' PERIOD IN THE STORIES OF UZBEK LITERATURE

Annotation

In Uzbek literature, the character of students has a special place, it is multi-functional, it attracts attention because it is created based on real events. There are various types of student characters depicted in Uzbek literature, and they differ from each other in their character and outlook. In Uzbek literature, like in world literature, the image of students is reflected not only in novels, but also in short stories, narratives and poetic dramas. In this article, examples of stories from Uzbek literature are given, in which love, student-teacher relations, hatred and anger, patriotism, difficulties during the student period, and bribery are widely described and analyzed.

Key words: Student, teacher, auditory, professor, lecturer, image, psychology.

ПРЕЗЕНТАЦИЯ ОБРАЗА СТУДЕНЧЕСКОГО ПЕРИОДА В РАССКАЗАХ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В узбекской литературе персонаж школьников занимает особое место, он многофункционален, привлекает внимание, потому что создан на основе реальных событий. В узбекской литературе изображены разные типы студенческих персонажей, и они отличаются друг от друга своим характером и мировоззрением. В узбекской литературе, как и в мировой литературе, образ студенчества находит свое отражение не только в романах, но и в рассказах, повестях и поэтических драмах. В данной статье приведены примеры рассказов из узбекской литературы, в которых широко описаны и проанализированы любовь, отношения ученика и учителя, ненависть и злоба, патриотизм, трудности в студенческий период, взяточничество.

Ключевые слова: Студент, преподаватель, аудитория, профессор, лектор, имидж, психология.

Kirish. Talaba obrazi boshqa xalqlar adabiyotidagi singari o'zbek qissa va hikoyalarida ham aks etirilgan. Bu borada o'zbek adabiyotida ham madrasa talabasi, ham zamonaviy talaba obrazi tasvirlangani oydinlashadi.

O'zbek adabiyotida talaba obrazi aks ettirilgan hikoyalar ham mavjud bo'lib, alohida silsilani tashkil etadi. Bunga, avvalo, Pirimqul Qodirov qalamiga mansub "Studentlar" (1950) hikoyasini misol qilish mumkin. U hozirgi zamon universitet va institutlar hayoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan ilk asarlardan biri hisoblanadi. Hikoya bosh qahramonlari sostavi ham adibning "Uch ildiz" romani kabi to'liq talaba va domlalaridan iborat qilib tuzilgan.

"Studentlar" hikoyasida to'liqligicha universitet va institut hayoti tasvirlangan bo'lib, unda talabalar orqali, o'qishning muqaddasligi, yaxshi o'qigani uchun stipendiat bo'lish, o'z davriga xos komsomolikka a'zolik, sessiya jarayonlari tasviri, bunda talabalarining hayajonlari, imtihon payti bir-birlariga ko'maklashishlari ifoda etilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pirimqul Qodirov badiiy ijodni talabalik yillarida boshlagani uchun o'z atrofidagi insonlar hayotini kuzatib, "Studentlar" hikoyasini shular asosida yozgan. Unda hozirgi kundagi universitet va institut hayotida ham ishlaydigan auditoriya, konspekt, leksiya, kurs, student, sessiya, seminar, kafedra, tezis, fakultet, vedimost, konferensiya, doklad, zachetka va hokazo so'zlar qo'llanilgan.

Hikoyada ilmli, bilimga chanqoq talabalar, aksincha, unchalik o'qishda faol bo'lmagan yoshlar obrazi, o'qish davri, konferensiyalarda ishtirok etish, o'qishni "qizil diplom" bilan tugatish, sho'x-shodonlikda kechadigan, talabalikning oltin davri qisqa va mukammal ko'rinishda tasvirlangan. Bu esa bevosita o'quvchining talabalik davri bilan bog'liq taasurotlarini boyitadi va shu davr xotiralarni uyg'otadi. "Bu hayotimdagi eng unutilmas voqealardan biridir. 1950-yili tahsil olib yurgan kezlirimda chop etilgan bu hikoyada universitetimiz talabalarining hayotini badiiy bo'yolarda aks ettirishga harakat qilganman", [5] – deydi P.Qodirov.

Adibning "Studentlar" hikoyasi voqealari faqat talabalar va universitet hayotidan olingan bo'lib, bu hikoya butun bir talabalik davri bilan bog'liq, leksiya, seminar, sessiya, semestr kabi tushunchalarni o'z ichida mujassamlashtirgan hikoyadir. Unda Ma'rifatxon, Hamidulla, Latifjon kabi talabalarining universitet davridagi hayoti tasvirlangan. Ma'rifatga ko'pchilikning havasi kelardi, chunki u doimo darslarga kechalari bilan uxlamasdan tayyorlanardi, har tomonlama barchaga namuna bo'ladigan aqlli talaba edi. "Qo'lida zachetkasi bilan Ma'rifat chiqib keldi. U ham "a'lo" olgan edi." Xuddi shunday a'lochi talaba sifatida adib Latifjon obrazini ham tasvirlagan. U ham o'qishga qiziqadigan aqlli yigitlardan edi. "Ichkaridan birinchi bo'lib Latifjon chiqib keldi. Uning yuzi qizargan, katta-katta ko'zlari yonib turardi.

Tabriklaymiz! Sessiyani "a'lo"ga tamomlaganingiz bilan tabriklaymiz, – dedi Ma'rifat" [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Hikoyada yaxshi, namunali talabalar bilan birgalikda qoloq, sust, ilimga intilmaydigan talabalar obrazi ham berilgan. "Gapdan-gap chiqib kimdir Turg'un degan ikki yil bir kursda qolib, darslardan ulgurolmay, oxiri o'qishni tashlab ketgan yigit to'g'risida gapirib qoldi" [6].

Shuningdek, Latifjon va Ma'rifatxonning do'stlari Hamidulla ham anchagina o'qishdan oqsoklanadigan, darslarda faol bo'lmagan, darsdan keyin ko'chalarda tentirab yuradigan yigitlardan biri edi. Do'stlari birga dars tayyorlaylik degan paytda u hech qachon do'stlariga qo'shilmas edi, doimo vaqtim yo'q deb bahona qilardi. Shuning uchun u doim imtihonlardan yaxshi natija ololmas edi. "Hamidulla imtihonni topshirilmay chiqdi. U biletdagi savollardan biriga butunlay javob bera olmagan edi. Uning vajohati shunday ediki, yo'lakda turgan kimdir "bechora" deb yubordi. Hamidulla o'rtoqlarining yuziga qaramoqchi bo'lib, boshini ko'tardi. Lekin qaray olmadi".

Turli xil talaba obrazi tasvirlangan "Studentlar" hikoyasi o'quvchini talabalar hayotini yaqindan tasavvur va his qilishga undaydi. Bevosita talabalar dunyosiga, universitet olamiga olib kiradi. U talabalar uchun ham katta tarbiya maktabi hisoblanadi. Chunki vaqtida qilingan mehnatning samarasi yaxshilikka, ko'chalarda yurmasdan dars tayyorlash a'lo natijalarga olib kelishi isboti, kelajakka ishonish kabilarga hammani da'vat etadi.

Ulug'bek Hamdamning "Auditoriya" nomli hikoyasi bor. Adib uni to'rt yil davomida yozganligini, o'sha paytda universitetda hali dars bermasligini, lekin hikoyani tugatishdan oldin universitetga dars berishga yo'llangani va shundan so'ng auditoriyani yana yaqindan his qilganini ta'kidlaydi.

Hikoyada talabalar botiniy quloqlari haqida so'z yuritilgan. Jismoniy quloqlari nazarda tutilmagan. "Zero, bugun butun dunyo auditoriyalarida jismoniy quloqlar bilan botiniy quloqlar o'rtasida xitoy devori ko'tarilmoqda. Chunki dunyo o'zgarimoqda, yangi davr, hatto yangi era boshlanmoqda. Bu evrilishlar buhronida qolgan bani bashar esa, ko'p hollarda, o'zligini boy berib qo'yimoqda: insonlik maqomidan tushib, xayoli sochilmoqda. Hikoya shu haqda", – deydi yozuvchi.

Hikoyada aslida talabalar hayoti bilan bog'liq "auditoriya" so'ziga "nima?" deb savol berilib, "hayotda hammamizning o'z auditoriyamiz, darsxonamizu ishxonamiz bor..." deya javob qaytarilgan. Unda talabalar uyg'oq karvonlarga, ustozlar esa ularni sog', betalofat manzilga yetkazadigan uyg'oq sarbonlarga, yoshlarga tez ta'sir ko'rsatadigan buzg'unchi g'oyalari esa ko'zga ko'rinmas dushman, balo va ofatga mengzalgan.

Hikoya qahramonlari adabiyotshunos ma'ruzachi professor bilan talabalar auditoriyasi. Unda professor "Inson hayotining mazmuni nimada?" degan savol atrofida ma'ruza qilar ekan, auditoriyaning eng oxiridagi o'rindiqlardan birida ma'ruzani berilib tinglab o'tirgan talabaning ko'zlariga qarab gapirardi. Ammo birdan professorning ma'ruzasi bo'linadi. Dars avvalidayoq boshlangan visir-visir sekin-asta kuchaygandan kuchayib shovqinga aylangan ko'yi auditoriyani tutib ketadi. Professor sukut saqlashga majbur bo'ladi. Auditoriya o'qituvchining jimib qolganini ham payqamaydi: kim yonida o'tirgan sherigi bilan gaplashsa, kim engashib olib qo'l telefonida bemalol suhbat qurar, kim esa zerikkanidan dam oynadan tashqariga, dam esa soatiga qarab xomuza tortar, kim katta xolasining uyida o'tirgandek bamaylixtir mudrar, xullas, noxush bir manzara professorning ko'z oldida qad kergandi.

Auditoriyaning kuzatar ekan, professorning yodiga lop etib o'zining talabalik chog'lari tushib ketadi. Chunki u o'qituvchining og'zidan chiqayotgan har bir so'zni muborak kalomdek bitta-bitta yozib olar edi.

Professor auditoriyadagi g'alayonni bostirish uchun baland va qalin ovoz bilan minbarga shapatilab "Jim!.." deydi. Shunda auditoriya pasayadi. Professor darsga xalaqit berayotgan Sarvar ismli bolani auditoriyadan haydaydi. U esa: "Marhamat, professor, sizga shu kerakmi!" degancha, o'qituvchini mensimasligini sollana-sollana yurishi bilan namoyish etib, auditoriyani tark etadi.

– Yaxshi ish qilmadingiz, domla!.. – deydi Sarvarning yonida o'tirgan yigit. Professor esa minbarni qattiq mushtlab, yana "Jim!" deydi.

O'z shovqinidan o'zi charchagan auditoriya birpasga tinchlanadi. Professor ma'ruzaning kelgan joyidan davom ettiradi.

Darsdan chiqib, avtoto'xtovga kelgan professor o'zi darsdan chiqarib yuborgan Sarvarga duch keladi. Sarqar unga: "Iya, propessor, o'zlarimi! O'tiri-i-i-ng, – deydi istehzo bilan, – uyizga oborib qo'yamiz!" – deydi.

Tahlil va natijalar. Hikoyada zamonaviy talabalar o'qituvchiga bepisdan munosabati aks ettirilgan. Masalan, o'sha Sarvar ismli bola professor yo'lini to'sib: "Ma'naviya-ya-yat, adabiyo-yo-yot, deysiz. Nima qilib berdi o'sha ma'naviyat adabiyot sizga? Yoshiz ellikni qoralabdiyu bitta valasapid olib minolmeysiz, propessor!... Bugun siz kopeyka bo'lib qolgansiz, eshityapsizmi, kopeyka!" [7]

Talaba qo'lini bigiz qilib, "bigiz"ni professorning ko'ksiga qo'yib nuqib, istehzoli ohangda aytgan bu so'zlaridan professorning ichi naq muzlab ketadi, qahri keladi. Shartta Sarvarning yoqasidan olmoqchi, hatto qanshariga bir musht tushurib unini o'chirmoqchi bo'ladi, lekin shaytonga hay berib, o'zini bosadi.

Sarvarning mashinasi professorning yonidan o'taturib ilkis to'xtadi. Sarvar mashinaga qattiq-qattiq gaz bergan edi, temir matoh turgan o'mida bir necha bor ko'tarilib tushdi, so'ng bir silkindi-da shamolek yelib ketdi. Orqasida ko'tarilgan chang va tutun kelib professorning yuziga, oppoq ko'ylagiga urildi...

Hikoyada hozirgi davr muammosi: "bor-yo'qligi bilinmay ishlayotgan o'qituvchidan hozirgi rahbariyat ham, hozirgi talaba ham rozi bo'ladi, natijada professorning ish faoliyatiga "yaxshi", hatto "yuqori" baho beriladi. Demak, u ishini yo'qotib qo'yishdan cho'chimay ishlay oladi" ekan ochiq bayon etilgan.

Hikoyada "O'qituvchi auditoriyasiz hech kim!.. Auditoriya – misli qanot. O'qituvchining ezgu niyatlari shu qanotlar yordamidagina ko'kka parvoz qila oladi" degan hikmatli ifodalar keltirilgan.

Professor shu yoshga kirib endi eng yaqinlari deb bilgan oilasi, o'g'li, qizi, yana qanchadan qancha talabalariga yuzma-yuz kelib tushundi: u chindan ham yolg'iz ekan, yop-yolg'iz!..

Ertasiga auditoriyaga kirgan professor talabalarining joylashib-tinchishib olishlarini birpas kutgach, so'ng tomoq qirib ma'ruzani boshladi. Shu laha auditoriyadagi muhit xuddi hayotdagi manzarani yodiga solib yubordi: unda tinchlik ham, shovqin ham, e'tibor ham, loqaydlik ham, shivir-shiviru g'ivir-g'ivir g'am, turli ma'nodagi qarashlar, xatlashishlar, xo'rsinishlar, zavqlanishlar... hamma-hammasi bor edi. Auditoriya go'yo ulkan yer yuzining kichik bir maketi edi. Professor shuncha yil dars berib bunday ma'jozga ilk kez duch kelib turardi. Bu ma'jozning zimnida hayot deb atalgan ummonning borliq qatlamlari yastanib yotardi. Professor buni teran angladi, chuqur his qildi. Bu shunday anglash, shunday his qilish ediki, endi u hech qachon, hech bir holatda o'z ishidan chalg'imagaydi. Zero, auditoriya bu hayot edi, uning hayoti!.. Endi u auditoriyani shovqin bosib ketsa ham darsni to'xtatmaydi, nima qilsa qiladiki, lekin vazifasini ado etadi – ma'ruzani o'qiydi. Axir, hu-u-uv ana, ulkan auditoriyaning burchagida bir talaba butun borlig'i quloqqa aylanib professorning tinglab o'tiribdi. Bir oy, yarim oy burun o'sha talaba ham yo'q edi. U loqayd talabalarining safida edi. Endi

esa yo'q! Endi u professor orzu qilgan, uning xayolidagi talabalarining safida. Professor ana o'sha uchun, qolganlarning ham o'shanga aylanishi uchun dars o'tadi.

U ma'ruzasini boshlaydi: "Dunyo ulkan darsxonadir. Unda har kim bir paytning o'zida ham o'qituvchi, ham o'quvchidir. Muhimi – kimdan bo'lmasin, nimani o'rganishda va kimga bo'lmasin, nimani o'rgatishda! Yana hayot mobaynida nimaga amal qilishda, kimning, nimaning yonida turishdadir. Har kimning qarshisida mana shunday tanlov – yo'l turadi. Biz yo'lni tanlar ekanmiz, o'zimizni tanlaymiz. O'zimizni tanlab esa, dunyoni, dunyomizni saylaymiz! Bas, shunday ekan, hayotimizning qanday bo'lishi ana shu tanlovimizga bog'liq!"[7]

Professor darsni yakunlar ekan, auditoriyaning boshqa bir burchida yana bir talabaning nigohida uchqun sachraganini ko'rib qoldi. U mundaq sarosar solsa, odamlar oqimida o'g'li, qizi, xotini, shogirdlari, talabalari, xullas, hayotda tanigan-bilgan kimki bor bo'lsa, hammasini ko'rdi. Nafsilamrini aytganda, dunyoning holi u dars beradigan auditoriyadan sira farq qilmaydi.... Unda ham yaramaslar, g'alamislar, urushqoqlar, pismiqlar, adolatsizlar, buzuqlar... to'lib-toshib yotibdi. Mana shu auditoriya professorga ajratilgan chekdir! Dunyoni tuzataman degan zot borki, tafakkur qilsa, muhaqqaq

ravishda uning ham taqdiriga yozilgan bir auditoriyasi borligini ko'radi. Faqat har kimning tabiati, dunyoqarashi, ta'lim tarbiyasiyu intilishlariga yarasha auditoriyasi bo'ladi. Dehqonning dalasi – uning auditoriyasi, farrosh uchun ko'chalar ana shunday auditoriya, har qanday din peshvosining, har qanday ijod ahlining auditoriyasi – inson qalbi, professorniki esa, mana, qarshisida turibdi, prezident auditoriyasi yana o'ziga xos – u butun boshli mamlakat. Hamma o'z chekiga tushgan auditoriyani yaxshi tomonga isloh qilishi lozim. Har kimning o'z auditoriyasini isloh qilishi dunyoni isloh qilishiga teng!

Xulosa. Ko'rinadiki, har bir yozuvchi o'zini qiziqitirgan hayotiy voqealarga e'tibor beradi va ularni o'ziga xos tarzda aks ettiradi. Bir yozuvchini sinflar, kishilarning keskin to'qnashuvi, ikkinchi yozuvchini qahramonning ichki dunyosi, ruhiy holati, boshqa bir yozuvchini esa tabiat go'zalliklari qiziqitiradi va uni asarida ifodalaydi. Uslub yozuvchi asarining janr xususiyatini ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, yozuvchi uslubi g'oya, mavzu, til, kompozitsiya, obraz va janr elementlaridan tashkil topadi. Yozuvchi ulardan ijodiy faoliyatida o'ziga xos uslubda foydalanadi.

ADABIYOTLAR

1. XX asr ўzbek adabiyoti tarixi. – T.: Ўқитувчи, 1999. – 544 б.
2. Маматов Н. Миллий психологик қиёфа ва унинг хусусиятлари. – Т.: Ўзбекистон, 1980. – 76 б.
3. Миралиев С. Ўзбек адиблари. – Т.: Фан, 1993. – 157 б.
4. Норматов У. Адабий ўхшашликлар хусусида // Норматов У. Етуклик. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – Б.120-133.
5. Қодиров П. Студентлар. – Т.: Қизил Ўзбекистон ва Правда Востока, 1951. – 28 б.
6. Қодиров П. Уч илдиз. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – 447 б
7. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/ulugbek-hamdami/ulugbek-hamdami-auditoriya-hikoya/>

Iroda ABLAKULOVA,
"Ipak yo'li" turizm va madaniy me'ros xalqaro universiteti o'qituvchisi
E-mail: iroda.ablakulova@univ-silkroad.uz

O'zMU dotsenti I.Usarov taqrizi asosida

TARJIMADA MUKAMMALIKKA ERISHISH MEZONLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarjima nazariyasining bazi masalalari va o'ziga xos muammolari tadqiq qilinib, tarjimon va asar muallifi o'rtasidagi uzviy vositalar va tarjimonlik mahorati haqida ilmiy asosdagi xulosalar keltirilgan. Tarjima sifati va mukammalligining asosiy mezonlari sifatida undagi muammolar yechimi keltirilgan. Bundan tashqari maqolada jahon tarjimashunoslik sohasining paydo bo'lishi, daslabki rivojlanish bosqichlari va tarixiy idizlari hamda o'zbek tarjimashunosligining vujudga kelish yoritib berilgan. Bundan tashqari tarjimonshunoslik sohasida o'z o'rniga ega bo'lgan tarjimonlar hamda olimlar va ularning tarjimalari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Tarjima, stilistika, tarjimon, muallif, badiiy asar, tilshunoslik, metod, sinxron.

CRITERIA FOR ACHIEVING PERFECTION IN TRANSLATION

Abstract

This article examines some of the issues and specific problems of translation theory and draws scientifically based conclusions about the organic means and translation skills between the translator and the author of the work. The main criteria for the quality and perfection of the translation are the solutions to its problems. The article also describes the emergence of the world of translation, the early stages of development and historical roots, as well as the emergence of Uzbek translation. There is also information about translators and scholars who have a place in the field of translation, as well as their translations.

Key words: Translation, stylistics, translator, author, work of art, linguistics, method, synchronous.

КРИТЕРИИ ДОСТИЖЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВА ПЕРЕВОДА

Аннотация

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы и специфические проблемы теории перевода и делаются научно обоснованные выводы об органичности средств и навыков перевода между переводчиком и автором произведения. Основным критерием качества и совершенства перевода являются решения его задач. В статье также описывается зарождение мира перевода, ранние этапы развития и исторические корни, а также возникновение узбекского перевода. Также есть информация о переводчиках и ученых, имеющих место в области перевода, а также их переводы.

Ключевые слова: Перевод, стилистика, переводчик, автор, художественное произведение, языкознание, метод, синхронность.

Kirish. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng oliy o'quv yurtlarining o'quv adabiyotlari bilan ta'minlanganlik darajasi masalasi "Ta'lim to'g'risidagi qonun va shunga aloqador ravishda chet tili o'qitish sifatini oshirishga qaratilgan "Chet tili o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlarida o'z aksini topgan..

Tarjima ilm va san'atning hamohang ko'rinishlaridan biridir. Bu ilm-u san'atning o'ziga xos murakkabliklari, unga oid muammolar alohida o'rganib chiqilganida yaqqol namoyon bo'ladi. Izlanishlar dalolat berishicha, tarjima ilmiga oid manbalarda ushbu faoliyatga tegishli u yoki bu muammo muayyan darajada muhokama etilgan hollar uchraydi. Biroq mazkur faoliyatga oid deyarli barcha muhim muammolar umumlashtirilgan holda tavsiflangan hol uchramaydi.

Albatta, bu hol tarjima mohiyatini teran tushunish, unga oid tadqiqotlarni to'g'ri tashkil etish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan bu ish dolzarb ahamiyatga ega va undan bahramand bo'lish, nafaqat tarjima ilmi yoki amaliyoti sohasida faoliyat yurituvchilar, balki shu faoliyat masalalariga qiziquvchilarning barchasi uchun foydadan holi emas.

Adabiyotlar sharhi. Bundan ming yillar ilgari ulug' olimlarimiz Ibn Ruid, Ahmad Farg'oniy, Marvaziy, al-Beruniy va boshqa shu kabi ajdodlarimiz dunyoga mashhur original asarlarni yaratish bilan birga tarjima ishlari bilan ham shug'ullanganlar.

Beruniy asl nusxani buzib tarjima qilganlarni tanqid qildi. Buni u o'zining "Hindiston" degan kitobida bir necha bor uqitirib o'tadi.

Munis, Xaydar Xorazmiy, Ogahiy, Oybek, M.Shayxzoda, G'.G'ulom, Mirtemir va boshqa ulug' shoirlar shoir bo'lish bilan birga mohir tarjimon ham bo'lganliklari hammamizga ma'lum[1].

Tarjima san'ati og'ir va shu bilan birga faxrli va xayrli ishdir. Badiiy asarni tarjima qilish uchun shoir-adib bo'lish va unda bundan tashqari ikkinchi bir talant - tarjima qilish talanti bo'lishi kerak. Tarjimon o'z ona tilini yaxshi bilgandan tashqari tarjima qilinayotgan asar tilini ham juda yaxshi bilishi, ularning nozik tomonlarini tez payqab olishi eng muhim shartlardan biridir. Tarjimonning umum bilim doirasi keng, turmush tajribasi boy, ilg'or madaniyatni egallagan shaxs bo'lishi kerak. Tarjimon qaysi xalqning tilidan tarjima qilayotgan bo'lsa, o'sha xalqning hayoti va maishiy ahvolini bilmog'i lozim.

Mazkur masalaga oid manbalarni tahlil qiladigan bo'lsak, Hans Yoaxim Shtyoriyning "Das Problem des Übersetzens" (Tarjima muammosi-Darmshtadt, 1963, 1973) to'plami, T. R. Leviskaya va A. M. Fitermanning «Problemy perevoda» (Moskva, 1976) kitobi, Anton Popovichning "Problemy xudojestvennogo perevoda" (Moskva, 1980) kitobi, Sider Florinning "Muki perevodcheskie" (Tarjima mashaqqatlari-Moskva, 1983) kitobi, G'aybulla Salomovning "Tarjima tashvishlari" (Toshkent, 1983) kitobi, Haydemarie Zalevskining "Probleme des Simultandolmetschens" (Sinxron

tarjima muammolari-Berlin, 1987) nomli monografiyasi hamda yana boshqa bir qancha kitoblar, monografiyalar, o'quv qo'llanmalari, maqola va tezislar aynan shunday manbalar qatoriga kiradi[2].

Tarjima ishlari birinchi navbatda qiyosiy xususiyatga egadir. Bu qiyos tillar qiyosida, adabiyotlar qiyosida, madaniyatlar qiyosida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham mazkur ishni yozishda qiyosiy-tarixiy va tasviriy metodlardan keng foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Tarjima jarayoni tilshunoslikda bir markaziy o'rinni egallasa ham, aytish mumkin, u semiotikaga-belgilar funksiyalari, jarayonlari va tizimini o'rganuvchi fanga aloqador hisoblanadi. Shu bilan birga tarjimada bir tildan boshqasiga mazmun o'tkaziladi. Bu jarayon bir qancha ekstralingvistik mezonlar bilan bog'liq bo'ladi.

G'. Salomov ta'biri bilan aytadigan bo'lsak, "Aslida fan, badiiy adabiyot, san'at va tarjima haqidagi bahsni xalqning savodxonligi, umumiy madaniy saviyasi, o'lkada matbuot va nashriyot ishini a'holi masalasidan boshlamok kerak. Negaki, adabiyot, kitob, tarjima ularni o'qiy oladigan, tushunadigan va munosib baholashga qurbi yetadigan xalq uchun yaratiladi"[3].

Tarjima asliyatga qay darajada mos bo'lishi, mana shunday tafovutlar oz yoki ko'pligiga bog'liq. Ma'lumki, tillar genetik, morfologik jihatdan o'zaro farqlanadi. Masalan, odatda ikki flektiv yoki ikki agglyutinativ tillararo tarjima, flektiv-agglyutinativ yoki agglyutinativ-flektiv tillararo tarjimadan aniqroq chiqishi tabiiy. Chunki, bunday tillardagi grammatik, leksik, fonologik birliklar ko'pincha bir-biriga mos keladi. Bunday afzallik, ayniqsa, she'riy tarjimalarda yaqqol namoyon bo'ladi.

"Tarjimoniig barcha turlarini-og'zaki, ilmiy, badiiy-avvalo tillar tafovutidan kelib chiqadigan, keyin esa tarjima qilinayotgan matnni idrok etib, ma'lumotni boshqa tilda berish bilan bog'liq texnik, psixologik va boshqa muammolar birlashtiradi"[4], deya uqdiradi I. Leviiy. Tarjima jarayonida ikki til, ikki madaniyatga xos tafakkur tarzi o'zaro to'qnashishi tufayli, asliyat matnini tarjimada to'g'ri berish ko'pincha oson kechmaydi. Shuning uchun ham ayrim hollarda tarjimaga tegishli sharh va izohlar ilova qilinishi ilmiy asosga ega.

Tarjimashunoslikda tarjima original ijodga qiyoslangan hollar ko'p uchraydi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki tarjimaga tegishli muammolarning aksariyati original ijodda ham uchraydi. Masalan, matnga sharh va izohlar ilova qilinishi hollari original ijodda ham ko'p uchraydi. Shuningdek, original ijodga taalluqli tahrir, tahlil, tanqid muammolari tarjimaga ham tegishlidir.

Ta'kidlash lozimki, badiiy, ilmiy va hokazo asarlar tahrirchisi bilan shu sohalariga oid tarjima adabiyotlari tahrirchisi o'rtasida katta farq bor. Chunki muayyan tarjima adabiyoti tahrirchisi tegishli sohanigina emas, balki tegishli tillarni ham bilishi kerak. Qolaversa, u tarjima ilmidan ham atroficha xabardor bo'lishi shart. Aks holda u tarjima adabiyoti nufuzini ancha tushirib yuborishi mumkin. Natijada, tarjimonga ham, muallifga ham muayyan darajada ma'naviy zarar yetkaziladi. Bunday zarar minglab, millionlab o'quvchilarga ham yetib borishi muqarrar. Ming afsuski, oxir-oqibatda asosiy aybdor mashaqqatli va halol mehnat sohibi tarjimon bo'lib qolishi mumkin.

Har qanday tarjimaning qadr-qimmatini, uni tahlil qilish, ya'ni o'rganish, tekshirish orqali namoyon bo'ladi. "Tegishli tarjima nusxasi asliyatga mosligi haqida haqiqiy xulosa chiqarish uchun, dastlab aynan qaysi matn tarjimonga asliyat sifatida xizmat qilgani aniqlab olinishi kerak"[5]. Tarjima tahliliga xuddi shu nuqtayi nazardan yondashilishi lozim. Chunki muayyan tarjima asliyat tili orqali emas, biror vositachi til orqali amalga oshirilgan bo'lishi ham mumkin. Agar vositachi tilda tegishli matnning bir nechta tarjimalari

bo'lsa, tanlangan matn asliyatga qanchalik yaqinligi haqida xulosa chiqarilishi kerak. Umuman olganda tarjima asliyatdan bevosita amalga oshirilgan bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Masalaga tanqidiy yondashgan holda tarjimonning badiiy uslubi va o'ziga xos tarjima san'atiga nisbatan maxsus talablarning qo'yilishi tabiiy holatdir.

G'.Salomov badiiy tarjima amaliyotida hozirgacha jiddiy o'rganilmagan muammolardan ba'zilar sifatida quyidagilarni qayd etadi: [6]. Kitobxonga tushunarli til bilan tarjima qilish, tarjimada muallif va asarning til, uslub xususiyatlarini o'zgartirish huquqini beradimi?

2. Aksincha, muallifning til va uslub xususiyatlarini aks ettirish, asarni hijjalab tarjima qilish lozimligini ko'rsatadimi?

3. Nima sababdan badiiy tarjima qilish prinsiplari qat'iy bo'lsa ham, bir asarni bir necha kishi ag'darsa, bir-biridan jiddiy tafovut qiladigan bir necha xil tarjima hosil bo'ladi. Tarjimada bu taxlit xilma-xillikka yo'l qo'yish mumkinmi?"[7].

Yuqoridagi savollar aslida tarjimonning malaka va mahorati o'lchov mezonlari va tarjima sifatini mukammal darajaga ko'taruvchi kategoriyalar sifatida gavdalanadi.

Tarjimaning asl mohiyatini anglash orqaligina, bu muammolarning barchasini hal qilish choralari topish mumkin. Tarjimaning asl mohiyatini anglash uchun, mazkur faoliyat yana qanday muammolarga ega ekanligi aniqlab olinishi maqsadga muvofiqdir.

"Bugungi kunda tarjima nazariyasida muhokama etilayotgan tarjima muammolari ichida-tarjima invarianti, tarjima bo'lish muammosi, tarjima birligi, tarjimaning semantik va uslubiy muammolari, tarjima amaliyoti va h.-biz tarjimada tushunish muammosini topa olmaymiz"[8],-deb yozadi A. Kryukov. Shuningdek, u mazkur muammoni o'rganishga falsafiy hermenevtika (matnni tushunish san'ati haqidagi ta'limot) asosida yondashishni taklif qiladi.

Tarjimonning bilimi va mahorati qay darajada ekanligi esa, u tarjima ilmidan qanchalik xabardor ekanligiga ham bog'liq. Aks holda u o'z faoliyatiga o'zi bilganicha yondashishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan tarjima ilmining ayni paytdagi ahvoli ham tarjimaning dolzarb muammolaridan biridir. Holbuki, tarjima ilmida amalga oshirilgan ishlar yetarli darajada emasligini ko'plab tarjimashunoslarning o'zlari ham e'tirof etishgan. A. Fyodorov esa bu haqda shunday yozadi: "Ha, ayni paytdagi ahvol tarjimaning umumiy nazariyasida ham, badiiy tarjima nazariyasida ham oddiy emas. Savol paydo bo'ladi: bu turfaaliklar bir-biriga qanchalik to'g'ri keladi yoki, aksincha, to'g'ri kelmaydi-ziddiyatli, ...? Bu savolga javobni, albatta, kelajak beradi, hatto juda yaqindagi bo'lmaligi ham mumkin".

Natijalar. Yuqoridagi tarjima muammolarini tahlil qilish natijasida uning mukammaligining asosiy mezonlarini nomlashga harakat qildik.

Tarjima jarayonini biz yuqorida biror tildagi matnni ikkinchi bir tildagi matnga transformatsiya qilish, o'zgartirish deb ta'riflab o'tdik. Demak, tarjima jarayonida albatta ikkita matn (A.I.Smirtskiy bo'yicha "nutq asarlari") mavjud bo'ladi. Bulardan bittasi boshlang'ich, dastlabki matn hisoblanadi va ikkinchi matnga bog'liq bo'lmagan holda yaratiladi. Ikkinchi matn esa birinchi matn asosida ma'lum uslubiy-lisoniy operatsiyalar, ishlar bajarish yo'li bilan vujudga keladi. Birinchi matn asl matn yoki original nusxa deb aytilsa, ikkinchi matn tarjima matni yoki tarjima deb ataladi.

Badiiy tarjimada baholash mezonini talqin-(interpretatsiya)dir. Uni qayta yaratish jarayoni esa uch bosqichda amalga oshadi[9].

Asl nusxani tarjimon qanday qabul qilishi (tushunishi).

Asarning g'oyasi, muallifning maqsad-muddaosi va uning o'ziga xos uslubini qanday talqin qilishi.

So'z san'ati namunasini o'z ona tilida qayta tiklashda muqobil vosita, tadbir va tadorik topa olishi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda tarjima sur'ati xoh u yozma bo'lsin xoh u og'zaki bo'lsin, uning sifati nuqtayi nazaridan ijobiy mazmun kasb etishini talab qiladi. Tarjima sur'atini oshirish o'ziga hos amaliy muammolarga ega. Bunga lug'at zahirasiining kambag'alligi yoki grammatik bilimlarning sustligi asosiy ko'rsatgich emas. Balki tarjimondan bundan ham ko'proq narsani bilish talab qilinadi. Zero, tarjima qila

olish bu butun bir fandır. Tarjima tilida fikrlay olamizmi, demak biz shundagina tarjimaning o'ziga hos nozik jihatlarini anglay olamiz. Tarjima mukammaligining asosiy mezonlari uning metodik va badiiy-stilistik strukturasi va ushbu jarayonlarni parallel tarzda ketma-ketlikda amalga oshirishdan iboratdir. Sinxron tarjima, tayorgarliksiz va tayorgarlik bilan qilinadigan tarjima turidan va holatidan tashqari matning asliy holatini saqlash kabi masuliyatli vazifani tarjimon zimmasiga yuklaydi.

ADABIYOTLAR

1. Allayarova R. Tarjima nazariyasi va amaliyoti (Ma'ruza matnlari). Urganch, 2004.
2. Salomov, G'. Ma'naviy kamolot kaliti // Tarjima tashvishlari.-Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.-B. 9.
3. Левый, И. Общая и специальная теория перевода // Искусство перевода.-Москва: Прогресс, 1974.-С. 32.
4. Левый, И. Анализ перевода // Искусство перевода.-М.: Прогресс, 1974.-С. 218.
5. Левый, И. Литературоведческие методы // Искусство перевода.-Москва: Прогресс, 1974.-С. 44.
6. Фёдоров, А. Искусство перевода и жизнь литературы.-Ленинград: Советский писатель, 1983.-С. 61-62. 7.
7. Саломов Г. Бадий таржима ҳақида ўй ва мулоҳазалар // Таржима санъати (мақолалар тўплами, 3-китоб).-Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.-Б. 53.
8. Левый И. Анализ перевода // Искусство перевода.-Москва: Прогресс, 1974.-С. 217-218. 12. Фёдоров, А. Искусство перевода и жизнь литературы.-Ленинград: Советский писатель, 1983.-С. 172.
9. Jumaniyozov Z. "Tarjimaning nazariy va amaliy asoslari" o'quv qo'llanma T 2018 58-b

Feruz ADAMBAEVA,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali katta o'qituvchisi
E-mail: feruz.adambaeva@mail.ru
Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD A.R. Kalandarov taqrizi asosida

BIOTEXNOLOGIYAGA OID TERMINLARNI O'RGANISHNING ZARURIYATI

Annotatsiya

Ilmiy-texnika taraqqiyotining tez sur'atlar bilan o'sib borishi fan va texnikaning yangi sohalarini yuzaga keltiradi, boshqa narsalar qatorida ularning leksik va, xususan, terminologik apparatini rivojlantiradi. Shubhasiz biotexnologiyani o'z ichiga olgan bilimlarning yangi sohalarida paydo bo'ladigan terminlarni o'rganish va tavsiflash zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada terminologiyaga turli olimlar tomonidan berilgan ta'riflar, terminlarni xususan, biotexnologiyaga oid atamalni o'rganishning zaruriyati haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Terminologiya, termin, biotexnologiya, lug'at, til, tilshunoslik.

THE NECESSITY OF LEARNING BIOTECHNOLOGY TERMS

Abstract

The rapid growth of scientific and technical development creates new fields of science and technology, among other things, develops their lexical and, in particular, terminological apparatus. Undoubtedly, the study and description of terms that appear in new fields of knowledge, including biotechnology, is one of the current directions of modern linguistic research. This article discusses the ideas about the definitions of terminology given by different scientists, the need to study terms, especially terms related to biotechnology.

Key words: Terminology, term, biotechnology, dictionary, language, linguistics.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

Бурный рост научно-технического развития создает новые области науки и техники, в том числе развивает их лексический и, в частности, терминологический аппарат. Несомненно, изучение и описание терминов, появляющихся в новых областях знаний, в том числе и в биотехнологии, является одним из актуальных направлений современных лингвистических исследований. В данной статье рассматриваются представления об определениях терминологии, данные разными учеными, о необходимости изучения терминов, особенно терминов, относящихся к биотехнологии.

Ключевые слова: Терминология, термин, биотехнология, словарь, язык, языкознание.

Kirish. Fan va texnika, ishlab chiqarish rivojlanishining jadal sur'atlar bilan borishi, jahon mamlakatlarida ro'y berayotgan globalizatsiya va integratsiya jarayonlari, dunyo tillarining o'zaro intensiv ta'sirda ekanligi tillar lug'at boyligining tinimsiz boyishiga zamin yaratadi. Maxsus sohaga oid tushunchalarni anglash va ish jarayonida maxsus terminologiyani qo'llash juda muhim omil bo'lib, har qanday fan sohasining rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kunda dunyoda biotexnologiyaning kun sayin rivojlanib, ishlab chiqarish jarayonlarining tez sur'atlar bilan o'sib, biotexnologiya asosida sintez qilingan mahsulotlar tibbiyot, farmatsevtika, oziq-ovqat sanoati va ikkilamchi energiya resurslaridan foydalanishning ajralmas va zaruriy vositasi sifatida borgan sari hayotning barcha yo'nalishlarida mustahkam o'rin egallab borayotganligi turli tillarda mulqotga kirishuvchi mutaxassislar o'rtasida keng miqyosda ma'lumot almashinish ehtiyojini yuzaga keltirmoqda. Terminologiyaning rivojlanishi, shubhasiz, bilimlarning u yoki bu sohasining taraqqiyotini aks ettiradi. Yangi terminlar asosiy lug'at fondi asosida va umumxalq tilining lug'at tarkibi asosida paydo bo'ladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahonda biotexnologiya ilmiy bilimlarning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanib, uning terminologiyasi doimiy rivojlanishda bo'lib, ayniqsa hozirgi pandemiya sharoitida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hamda vaktsinalar yaratish borasida olib borilayotgan tadqiqotlar natijasida katta tezlikda yangi terminlar bilan boyitilayapti. AQSh, Xitoy, Rossiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya kabi davlatlarda biotexnologiya terminologiyasi va termografiyasini takomillashtirish, biotexnologiya sohasiga kirib

kelayotgan yangi atama va tushunchalarni yaratilishini nazoratga olish, shakllantirish va funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq qilish bo'yicha intensiv ravishda ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi istiqbolli rivojlanishining yangi bosqichida tilshunolar zimmasiga biotexnologiya terminlarni o'rganish va ularni tizimlashtirish, shuningdek biotexnologiya terminlar lug'atini tuzish bo'yicha bir qator vazifalar yuklatildi. Jumladan soha korxonalari ehtiyojidan kelib chiqqan holda talabalarga ingliz va o'zbek tillaridagi biotexnologiya terminlarning lingvistik va ekstralingvistik jihatlarini o'rgatish hozirgi zamon talablaridan biridir. Shu boisdan, ingliz va o'zbek tillaridagi biotexnologiya terminlarning shakllanishini va ularni tartibga solishni tatbiq etish, struktur, semantik va stilistik nuqtai nazaridan tavsiflash, shuningdek ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan biotexnologiya terminlarning lingvokulturologik jihatlarini o'rganish zarurati mavjudligi ko'zga tashlanadi.

Biotexnologiya terminologiyasini o'rganish zarurati bu sohaning hayotimizning barcha jabhalarida muhim o'rin egallayotgani va uning amaliy ahamiyati bilan asoslanadi. Biotexnologiyaga oid terminlarning nazariy asoslarini belgilash, uning oziga xos shakllanish tamoyillarini yoritishdan avval umuman termin hamda terminologiya nazariyasi sohasida amalga oshirilgan ilmiy ishlarni o'rganish, mazkur tushunchalarni tariflash va tavsiflash bo'yicha yondashuvlarga diqqatni qaratish maqsadga muvofiq. Zero, terminologik birliklar aksariyat qismining ekstralingvistik omillar asosida vujudga kelishi haqida aksioma mavjuddir.

Ingliz va o'zbek tilshunosliklarida terminlar va ularning shakllanishi, lingvistik xususiyatlariga bag'ishlangan

ishlar M.Baker, S.I.Landau, N.S.Dash, D.S.Lotte, V.V.Vinogradov, A.A.Reformatski, L.S.Barxudarov, L.V.Sherba, V.N.Danilenko, V.M.Leychik, S.V.Grinev, V.A.Stupin, A.Hojiyev, S.Usmonov, R.Doniyorov, N.Qosimov, X.Dadaboyev, X.Paluanova, O.Axmedov, A.Madvaliyev kabi olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan.

Ilmiy adabiyotlar va lug'atlarda terminologiyaga turlicha ta'riflar berilgan. Jumladan, o'zbek tilining izohli lug'atida terminologiya tushunchasi quyidagicha ta'riflangan [2]:

Terminologiya lotincha "terminus" – chegara, yunoncha "logos" – fan, ta'limot so'zlaridan yasalgan bo'lib quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasida qo'llaniladigan terminlar majmui (texnika terminologiyasi, harbiy terminologiya, ilmiy terminologiya, o'zbek tili terminologiyasi va b.).

2. Tilshunoslikning terminlarni o'rganish, tartibga solish bilan shug'ullanuvchi sohasi (terminologiya mutaxassisi, terminologiya bo'limi).

The World Encyclopedia Dictionary lug'ati [3]da esa terminologiyani shunday tariflaydi: "terminology" – the special words or terms used in science, art, business and economy.

Oxford Learner's Dictionary of Academic English lug'ati [4]da terminologiyaga quyidagicha ta'rif berilgan:

1. "The set of technical words or expressions used in a particular subject".

2. Words used with particular meanings.

Terminologiyaga turli tilshunos olimlar tomonidan ham turlicha tariflar berilgan. V.P.Danilenkoning fikriga ko'ra jamiyatda yuz beradigan har qanday jarayonning aksi dastavval terminologiyada o'z ifodasini topadi yoki muayyan terminlarning transformatsion o'zgarishi natijasida namoyon bo'ladi [5].

Silvia Pavel va Diane Noletlarning tarflashicha: "terminologiya" so'zining birinchi ma'nosi "fan, san'at, muallif yoki biron ijtimoiy shaxsga tegishli maxsus so'zlar majmui", masalan, tibbiyot terminologiyasi yoki kompyuter mutaxassislari terminologiyasi. Xuddi shu atama, yanada torroq ma'noda, "ixtisoslashgan tillarda qo'llaniladigan tushunchalar va atamalarni ilmiy o'rganishga bag'ishlangan tilshunoslikning bir bo'limini anglatadi. Umumiy til kundalik hayotda qo'llaniladigan tildir, ixtisoslashgan til esa, ma'lum bir bilim sohasidagi aniq muloqotni osonlashtirish uchun, shu sohaga xos bo'lgan lug'at va tildan foydalanishga asoslangan [6].

D.Kadirkobonovning takidlashicha "terminologiya"ni bitta yoki bir nechta tillarda maxsus sohaga oid leksik birliklarni, ya'ni terminlarni toplash, tarflash, shakllantirish hamda taqdim etishni o'rganuvchi fan sifatida talqin qilish mumkin [7].

K.M.Musayev terminologiyani tilning lug'at tarkibi sifatida shaharga qiyoslaydi. Muallifning fikriga ko'ra, atamashunoslik yagona bir reja asosida shakllanishiga qaramay, u darhol qurilmaydi. U tarixiy shart-sharoitlar asosida shakllangan, uni yaratishga turli avlod vakillariga mansub me'morlar, dizaynerlar, ixtirochilar hissa qo'shmoqda. Ular har bir binoni sinchkovlik bilan o'rganib qurishadi. Terminologiyani tartibga solishning murakkabligi ham shu bilan belgilanadi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Terminlarning to'g'ri va qat'iyligi bu xalqning ilm-fan, ma'rifat, madaniyat darajasidan darak beradi. Terminlarning rivojlanishi va tartibga solinishi fanning turli sohalarida turlicha bo'lib, muayyan fanning rivojlanishiga bog'liq. Bu rivojlanish davom etar ekan, yangi terminlarning paydo bo'lishi va tartibga solinishi ham shunday bo'ladi. Terminlarning ishlab chiqilmagani va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir qiladi [9]. Demak, atamashunoslikni tartibga solish va uni to'g'ri tarjima qilish

nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham katta ahamiyatga ega.

Terminologiya - bu umumiy foydalanishda bo'magan shaxsning kasbiy faoliyatining turli sohalarini ob'ektlari va tushunchalarini nomlaydigan so'zlar va iboralarni o'z ichiga olgan maxsus lug'atning bir qismi. Maxsus maqsadlar uchun tilning asosiy komponenti sifatida maxsus lug'atni har tomonlama o'rganish XX asr boshlarida boshlangan. Ko'rinib turibdiki, bu lug'atning alohida sohasi, o'z qonunlari bilan tuzilgan va o'ziga xos uslub va o'rganish texnikasini talab qiladigan tizim.

Terminologiyani diaxronik jihatdan o'rganish zarurati bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Maxsus lug'at tarixi nafaqat qadimiyligi, dunyo madaniyatlarining o'rtasida aloqalarning namoyon bo'lishi, balki innovatsiyalarning shakllanishi, an'anaviy shakllar va yangi shakllanishlarning parallel qo'llanilishidir.

Agar zamonaviy terminologiyada maxsus lug'at adabiy tilning funksional quyi tizimi sifatida qaralsa, tarixiy nuqtai nazardan u maxsus matnlarda, ba'zan lug'atlarda aks ettirilgan atamalarning maxsus qatlamidir [10].

XIV – XVII asrlar insoniyat muloqotning barcha sohalarida ko'plab maxsus termin tizimlari shakllanadigan dastlabki davrlardan biridir. O'sha davr terminologiyasi rivojlanishning ushbu bosqichida unga xos bo'lgan xususiyatlarga ega emas edi. Turli tarixiy bosqichlarda termin tushunchasi turlicha talqin qilinganligi ham tabiiydir. O'rta asrlarda aksariyat fan sohalarida qo'llanilgan lug'at yunon va lotin tillaridan olingan.

Terminologiyaning paydo bo'lishi 16-asrga to'g'ri kelganiga qaramay, uni nazariy tushunishga bag'ishlangan ilmiy ishlar 20-asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi.

Terminga nazariy munosabatning rivojlanishiga kuchli turtki bo'lgan mashhur rus olimi D.S. Lotte "Texnik atamalarni yasash asoslari" nomli birinchi asarida terminologiyani o'rganish asta-sekin mustaqil ilmiy fanni o'rganish toifasiga o'tishini ko'rsatdi [11]. U birinchi bo'lib terminologiyalar duch keladigan muammolarni tizimlashtirishga harakat qildi.

Tahlil va natijalar. Terminologiya sohasi, bir tomondan, yopiq, ikkinchi tomondan kundalik nutq bilan uzluksiz aloqada. Har qanday oddiy norasmiy so'z ma'lum bir ijtimoiy uyushgan narsaga aynan mos kelishi asosida maxsus lug'atga kiritilib, terminga aylanishi mumkin. Boshqa tomondan, har qanday termin o'zi nomlangan narsa bilan aynan mos kelishini yo'qotib, kundalik nutqqa qaytishi mumkin [12].

"Terminologiya" so'zi yaqin vaqtgacha nafaqat har qanday maxsus sohaga oid terminlar yig'indisini, balki terminlar fanining o'zini ham anglatardi. Hozirgi vaqtda ushbu til birliklarini o'rganish bilan shug'ullanadigan ilmiy fan "terminologiya" deb ataladi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining tez sur'atlar bilan o'sib borishi fan va texnikaning yangi sohalarini yuzaga keltiradi, boshqa narsalar qatorida ularning leksik va, xususan, terminologik apparatini rivojlantiradi. Shubhasiz biotexnologiyani o'z ichiga olgan bilimlarning yangi sohalarida paydo bo'ladigan terminlarni o'rganish va tavsiflash zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

"Biotexnologiya" atamasi XXI asrga kelib juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Biotexnologiyaga bunday e'tibor ortidagi ehtimollik va imkoniyatlar uning insoniyatga xizmat qilish va foyda keltirish uchun cheksiz salohiyatiga bog'liqdir.

Biotexnologiya - tabiiy biologik ob'ektlar, hujayralar qismlari va jarayonlardan foydalangan holda qimmatli moddalar va mahsulotlarni ishlab chiqarish usullari va texnologiyalari haqidagi fan. Biotexnologiya sohasi terminologiyasi so'nggi paytlarda tilshunoslarning e'tiborini

jalb qila boshladi, bu esaushbu fanning faol va istiqbolli rivojlanish bosqichida ekanligini tasdiqlaydi [13].

Biotexnologik terminologik tizim murakkab hodisadir, chunki biotexnologiya fanining o'zi XXI asr boshlarida paydo bo'lib, bir necha o'nlab bo'lim va yo'nalishlarni o'zida jamlagan va turdosh fanlar – biologiya, tibbiyot, genetika, ekologiya, bioetika, falsafa, sotsiologiya, psixologiya, huquqshunoslik terminologiyasidan o'zlashtirilgan atamalardan foydalanish bilan tavsiflangan murakkab yaxlit fanga aylantirildi.

Xulosa va takliflar. Hayotning barcha jabhalarida olib borilayotgan izchil islohot va taraqqiyot tilning leksik darajasiga kirib kelayotgan xalqaro atamalar sonini

oshirmoqda. Yangi texnologiyalar eng ko'p qo'llaniladigan sohalarda terminologiya doimiy ravishda kengayib boradi. Bu soha bilan shug'ullanuvchi kishilardan o'z kasbining termin va tushunchalarini puxta va to'g'ri bilishni talab qiladi.

Shuni alohida takidlash takidlab o'tish lozimki, o'zbek tilidagi biotexnologiyaga oid terminlarni tadqiq qilish, lug'atlar tuzish va ma'lum darajada tartibga solishda jahon tilshunosligida toplangan boy tajribalardan ham samarali foydalanish yaxshi natija beradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda o'zbek tili biotexnologiyaga oid terminologiyani ingliz tilidagi muqobillari bilan chog'ishtirma aspektida tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Adambaeva F.R. Biotechnological terms in English and their structural features // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. –Xiva, 2022. №5/3. –B. 5-7.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1 jild. –T.: 2006. –B. 73.
3. The World Encyclopedia Dictionary. –Chicago: Volume K-Z, 1964. –2018 p.
4. Oxford Learner's Dictionary of Academic English. Oxford University Press. Great Britain. 2014. –1024 p.
5. Даниленко В.П. Об основных лингвистических требованиях к стандартизируемым терминам Семиотические проблемы языков науки терминологии и информатики – М.: МГУ, 1971. –С.9.
6. Silvia Pavel and Diane Nolet. Handbook of terminology. Terminology and Standardization translation bureau. Minister of Public Works and Government Services Canada 2001. –172 p.
7. Kadirbekova D.X. Inglizch-o'zbekcha axborot-kommunikatsiya texnologiyalari terminologiyasi va uning leksikografik xususiyatlari. Filologiya bo'yicha falsafa doktori PhD ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. –Toshkent, 2017. – 44 b.
8. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии. – М.: 1986. – С.163.
9. Abdurahmonov G., Matjonov S. O'zbek tili va adabiyoti. – T.: O'zbekiston, 2002. – B. 84-85.
10. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - М., 1989. – 243 с.
11. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. –158 с.
12. Реформатский Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163-198.
13. Vasileva S.L. Morphological characteristics of English and Russian biotechnological one-component terms // Philological Sciences. Questions of theory and practice, №2 (44). 2015, –P. 50-52 p.

UDK:811.521

Zebiniso ALLAYAROVA,
Assistant Professor of Shakhrisabz State Pedagogical Institute (PhD)
E-mail: zeboallayarova51@gmail.com
Feride NIYAZOVA,
Senior teacher of Shakhrisabz State Pedagogical Institute
ferideniyazova93@gmail.com

Associate Professor of UzMU, Ph.D. Sa'dullaeva N.A. based on the review

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ТУРКИЙ АГРОТЕРМИНЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ СТРУКТУРАСИ

Аннотация

Дехқончилик, аграр соҳа терминлари тизими ҳам ҳар қандай илмий терминсистема каби тушунчаларнинг шунчаки рўйхати эмас, балки ўзига хос семиологик тизимдир. Агротерминлар соҳа тушунчаларининг муайян тизимини ифодаловчи, шунингдек, муайян илмий дунёқарашни акс эттирувчи хусусиятлари билан алоҳида ажралиб турувчи махсус лексикани ташкил қилади. Айни пайтда табиий тилга хос лингвистик қонуниятлар терминологик тизимда ҳам ўз ифодасини топади. Шунинг учун агротерминларни ҳам тартибга солиб туриш зарурияти мавжуд. Ўзбек тилининг алоҳида мазмуний майдонини ташкил этган аграр соҳани билдирувчи тушунчаларнинг лисоний ифодаси турли шаклий структур, семантик, генетик, деривацион хусусиятларга эга саналиб, ўзига ёндош бошқа терминлар тизими билан умумийлик ва алоҳидалик касб этади.

Калит сўзлар: Илмий дунёқараш, ўз қатлам, махсус лексика, умумтуркий ва ўзбекча терминлар, ўзлашган қатлам, арабча агротерминлар, дехқончилик терминлари, форсча агротерминлар, русча агротерминлар, байналмилал агротерминлар, сув, асос, аффикс.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ТЮРКСКИХ АГРОТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Система терминов земледелия, аграрного поля представляет собой не просто перечень понятий, как любая научная терминология, а своеобразная семиологическая система. Агротермины представляют собой специфическую систему полевых понятий и в то же время образуют особую лексику, отличающуюся своими особенностями, отражающими конкретное научное мировоззрение. В то же время языковые закономерности, характерные для естественного языка, выражаются и в терминологической системе. Поэтому возникает необходимость регулирования агротерминов. Языковое выражение понятий, обозначающих аграрную сферу, составляющую отдельную содержательную область узбекского языка, имеет различные структурно-семантические, генетические, словообразовательные особенности, приобретает общность и своеобразие с системой других родственных терминов.

Ключевые слова: Научное мировоззрение, собственный пласт, специальная лексика, общетюркские и узбекские термины, исконный пласт, арабские агротермины, земледельческие термины, персидские агротермины, русские агротермины, международные агротермины, вода, основа, аффикс.

LINGUISTIC STRUCTURE OF TURKIC AGROTERMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

Farming, agricultural industry term system is not just a list of words like every science term system, and it is a typically semiological system. Agro terms represent a specific system of field concepts, and so, they form a special lexicon that is distinguished by its features that reflect a specific scientific worldview. At the same time, the linguistic regularities characteristic of natural language are also expressed in the terminological system. Therefore, there is a need to regulate agro terms.

The linguistic expression of the concepts denoting the agrarian field, which constitutes a separate meaningful area of the Uzbek language, has various formal-structural, semantic, genetic, derivational characteristics, and acquires commonality and uniqueness with the system of other related terms.

Key words: Scientific worldview, original layer, special vocabulary, common Turkic and Uzbek terms, mastered layer, Arabic agricultural terms, agricultural terms, Persian agricultural terms, Russian agricultural terms, international agricultural terms, water, basis, affix,

Introduction. It is known that farming and agrarian sector are closely and firmly connected. Therefore, the terms related to these concepts are dominated by concepts and meanings related to tillage, irrigation, harvesting, and scientific approach.

Today's system of agro terms in the Uzbek language consists of terms with different expressions and meanings representing concepts and phenomena at the point of convergence of primitive farming and modern agrarian sphere. The result of the mutual integration of the ancient agricultural culture and the modern agrarian fields is manifested as the expansion of the scope of the terms of the field and the enrichment of the system of terms. In the history and culture

of the Uzbek people, domestic fields of agriculture such as horticulture, vegetable growing, policing, and cotton growing have gained special importance and occupied a stable place. Also, the wide and effective application of scientific and technical achievements, reforms and innovations to the agricultural sector is an important factor in the rapid development of this sector. It is natural that this process and situation is reflected in the system and structure of terms of the agrarian field, as well as in their lexical-semantic nature.

Analysis of literature on the topic. The system of agro-terms of the Uzbek language, as observed in other lexical-terminological systems, is enriched, developed and improved due to the internal capabilities of the Uzbek

language and external sources. Currently, based on existing historical literature and sources, dictionaries, we determine that Uzbek language agroterms mainly belong to Turkic languages, in particular, Uzbek, Arabic, Persian, Russian and other languages. Similarly, agro-terms of the Uzbek language can be classified as follows from the point of view of identity and adaptation:

- 1) original layer (common Turkic and Uzbek terms);
- 2) mastered layer:
Arabic agroterms;
Persian agroterms;
Russian agroterms;

International agroterms. According to the written sources and studies related to the history of the Uzbek language, the following should be noted as general Turkic and Uzbek agro-terms of the Uzbek language [1]: арик, арпа, буғдой, бурчок, бўйинтурук, ирмоқ, бошоқ, аланг, чечак, майса, кунжут, олма, экин, элма, сочма, терим, уруғ, илдиз, тегирмон, булок, ер, тупроқ, отиз, япроқ, дала, чўл, кумлоқ, қумоқ, сув, ўзан, денгиз, томир, тарвуз, тарик, чий, бўғим, узум, қўш, қатқалоқ, қулоқ, жилға, ўра, қўл, чопик, такир, адоқ, балчиқ, ўпқон, оқим, оқизоқ, ёйилма, уя, суғоришанс and экиш.

Research methodology. It is clear from this that the Uzbek language, as an ancient language that is part of the Turkic languages and has its own written history, is getting rich at the expense of its internal potential, as well as preserving the common Turkic words and terms that are the basis and characteristic of the historical lexicon. The mentioned words and terms are not only a linguistic phenomenon, but also a linguo-cultural phenomenon that indicates the history and culture of farming.

In the work "Devonu lug'otit turk"[2], which serves as an important basis for defining and defining units specific to the Turkish language in the system of agroterms of the Uzbek language, it has been determined that there are more than 1,200 words and terms related to the concepts of water and aquaculture.[3] As an example, we can cite the terms belonging to the general Turkish layer [4], such as Сувламоқ, акинди сув, сузунди сув, сузук сув, сувлағ, сувсамоқ, сувғармоқ, оқмоқ.

The work "Agricultural Lexicon of the Uzbek Language"[5] provides information that the term water was the basis for the creation of about 30 lexical units in the ancient Turkic language, and more than 700 lexical units in the modern Uzbek language (6). "қўчат сув, лоток суви, сувканал, сувтўғон, сув омбор, биринчи сув, сувхона, ширин сув, қўлмақ сув, турғун сув, сувчи, сувдон, сарик сув, сув йиғмоқ, коксув, сувланмоқ, сувсинмоқ, сув қуймоқ, сув солмоқ, сув бермоқ, сув сузмок ...". [7]

Analysis and results. According to our observations, the main part of the system of terms of the Uzbek language related to the field of agriculture is its own layer. Such terms, formed by means of a series of affixes forming the infinitive form of the verb (name of action), are widely used in almost all terminological systems. The following affixes are used to form agro terms related to their layer:

– (и)ш: экиш, чопиш, сувлаш, шудгорлаш, янчиш, йиғиш, териш, дориллаш, ўғитлаш, саралаш, чўллатиш, совуриш, текислаш, чанқатиш, томчилатиш, чанглатиш кабилар.

–лаш: яганалаш, дренажлаш, карталаш, калийлаш, фосфорлаш, пайвандлаш, чизеллаш, парваришлаш ва бошқ.

–лаштириш: ўзлаштириш, механизациялаштириш, интенсивлаштириш, режалаштириш, районлаштириш ва бошқ.

–лантириш: озиклантириш, сувсизлантириш,

The following affixes are active in the formation of agrarian terms in English:

- 1.- ic: acidic, genetic, genomic, nomadic, organic, parasitic phenotypic,
- 2.-ing: gleying, farming, goatling grading up grazing greening growing lambing, rustling,
- 3.-er/or: farmer, harvester, irrigator, keeper, producer, rotavator,
- 4.-fy: acidify, humidify,
- 5.-r: activator, cultivator,
- 6.-tion: aeration, afforestation, immunization, infestation, infection, infestation, injection, irradiation, isolation,
7. al/l: marginal, natural, nutritional,
8. inter+: intercrop, intercropping, interculture, internode... and others.

In the structure of its layer, such units as crop, cultivator, ekmok, kurmoq, hoe, plough, lift, bundle, bogot, late, pole, flood, uvat, egat (agat), sickle, reaper are considered as Uzbek agroterms.

Agricultural terms belonging to the mastery layer, as noted above, are divided into the following groups from the point of view of belonging to foreign languages:

- arabic agroterms (анҳор, алаф, амлок, ижара, мулк, сел, ҳашар, ҳосилот, водий, соҳил, вақф, бақлажон, ҳавза ...);

- persian agroterms (карта, деҳқон, мироб, пайкал, захкаш, жўя, шох, шўр, баҳори, гул, ягана, ниҳол, марза, майдон, гирдоб, ғалла, ғаллакор...);

- agricultural terms in Russian and other languages (ирригация, мелиорация, фермер, плуг, трактор, дренаж, агротехника, канал, ирригатор, калий, минерал, агроном, селекция, комбайн, культивация, фосфор, вегетатив...).

The agro terms of the Uzbek language include the Russian language and the units acquired through it, compared to the terms of other languages. This situation is explained by the extensive and rapid development of agriculture, particularly farming, in recent years. The change of social life, the development of science and technology, of course, is clearly reflected in the lexicon of the language, including its terminology. "The expansion of the vocabulary of a literary language at the expense of words borrowed from other languages is one of the significant cases of language development"[8]. Examining the stages and factors of the formation and development of a specific system of terms, researching terminological units in the historical-etymological aspect is important in determining and evaluating interlinguistic relations, the structure and development of the terminological system, and the linguistic value of terms.

As mentioned above, Uzbek language agroterms contain terms belonging to the native layer, which constitute an important source of enrichment of the system of native agroterms. Accordingly, we can divide the agroterms of the current Uzbek language into the following groups:

1. Agroterms of their own layer based on Persian-Tajik. The number of Persian-Tajik words and terms in the lexical system of the Uzbek language is quite large. According to the researches of linguists such as A.K. Borovkov, F. Kamolov, S. Usmanov, along with the assimilation of lexical units with different meanings into the Uzbek language, the terms related to farming and agrarian sphere were also assimilated. On the basis of these agroterms, Uzbek agroterms based on Persian-Tajik were formed through formative affixes: деҳқончилик, баҳорги, гуллаш, яганалаш, марза олмоқ, пайвандлаш, ғаллачилик, шоналаш, парваришлаш, захарланиш, чангланиш, чанглантериш, намлик, намланиш, шикастланиш, шудгорла, шудгорлаш, дориллаш...

With the help of word-forming affixes -ла, -лан, -лаш, -ги, -чи, -чил and auxiliary verbs such as олмоқ, қилмоқ, and бермоқ to the words borrowed from the Persian-Tajik

language, many compound verbs of the Uzbek language are formed: марза олмоқ, пайванд қилмоқ, парвариш қилмоқ, ягана қилмоқ, шудгор қилмоқ, дори бермоқ etc.

2. Agroterms of their own layer based on Arabic. The agroterms belonging to their own layer, the basis of which is Arabic, also make up a large amount in the Uzbek vocabulary. The above-mentioned formative affixes are also actively involved in the formation of Arabic-based agroterms of their own layer: ижарачи, мулкчилик, ҳашарчи, ҳосилотлик, иқлимлашиш, зарарланиш, касалланиш, маҳаллийлаштириш and etc.

3. Russian and international agro terms of their own layer. In the system of agricultural terms of the Uzbek language, there are many terms based on Russian and Western languages. A number of terms denoting processes borrowed from European languages in Russian were formed on the basis of the templates “асос+ция (-сия)”, “асос+ация”, “асос+яция” and acquired the status of agroterms of their own layer with the help of formative affixes of the Uzbek language. They are considered to have arisen on the basis of the derivational pattern “acquired base + Uzbek formative”. These are interlinguistic acquisitions, mainly -lash, in some cases is the result of adding the affixes of -lashtirish: мелиорациялаш, дренажлаш, калийлаш, дезинсекциялаш, дезинфекциялаш, дефолиациялаш, дустлаш, бороналаш, интенсивлаш, коллективлаштириш, механизациялаш, механизациялаштириш, кластерлаштириш, минераллаш, культивациялаш, фосфорлаш, чизеллаш, гибридлаш and etc.

In addition, agroterms of their own strata based on assimilation were formed by means of the formative affixes -

chi, -lik, -chilik: фермерлик, агрономлик, селекциячи, комбайнчи, селекциячилик and etc.[9]

It should be noted that the basis of the above-mentioned agroterms was directly assimilated into the Uzbek language from the Russian language before independence, and from other foreign languages, in particular, from English, during the period of independence.

Conclusions and suggestions. In general, many agro terms take place from the terminological system of the Uzbek language and are actively used in the field. They are genetically primarily units of their own stratum. Also, in the system of agro terms, terms based on acquisition have their stable place. Agro terms based on Persian-Tajik, Arabic and Russian-international languages are among them. The forming affixes of the Uzbek language -лаш, -лашиш, -лаштириш, -чи, -чилик, -лик take an active part in the formation of such agro terms.

As it was observed, the system of agro terms of the Uzbek language is getting rich and developing at the expense of its own and assimilated layer units. In the emergence of new terms belonging to their own stratum, the acquired terms are also considered an important factor and actively participate as the basis and means of formation. This situation is also observed in the system of agro terms of the Uzbek language.

According to Russian scientist S.V.Grinev-Grinevich, terms in general are structurally divided into term-words and term-combinations (lexemes with two or more roots) [10]. Based on this classification, we divide Uzbek agro terms into structurally simple and complex forms. Simple structure terms are self- and self-spanning units, while complex structure types are mainly self-spanning terms.

LITERATURE

1. Кошғарий М. Девону луғот-ит турк. 1-3 жилдлар. – Тошкент: ФАН, 1960-1963. – 142 б.;
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969;
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. 1-5-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006-2008;
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2009. – 284 б.;
5. Ат-тухфатуз закиятү филлуғат-ит туркия. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). – Тошкент: ФАН, 1968. – 280 б.;
6. Деҳқончилик сўзларининг қисқача изоҳли луғати. (Тузувчи: Жабборов Х.) – Қарши: Насаф, 2016. – 296 б.; Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. – Тошкент: ФАН, 2011. – 160 б.
7. Айтбаев Д.П. М.Кошғарийнинг “Девону луғот-ит турк” асаридаги сув илми атамалари ва гидрографик маълумотлар ҳақида // Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 1999. 20-жилд. – Б. 178-181.
8. Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. – Тошкент: ФАН, 2011. –160 б. –Б. 49.
9. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: ФАН, 1985. – Б. 85.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдик. 1-5-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006-2008; Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. 2-нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972. – 424 б.

UDK: 378.0 (913.3)

Омонулла БАЙЖИГИТОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси

Э-маил: omonullabayjigitov@gmail.com

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) А. Муртазаев тақризи асосида

PRAGMATIC ANALYSIS OF UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract

Through the pragmatic analysis of linguistic and cultural phraseology, the unusual hidden cultural elements preserved in stable phraseological combinations can be revealed, observed, and illuminated. By the way, the semantics of idioms, along with a number of other ethnocultural texts, can be determined only through a special analysis of their cultural meanings, because the emergence and formation of the internal meaning of idioms is a phenomenon that does not require proof.

Key words: Linguoculturology, idiom, phraseologism, pragmatics, metaphor, semiotic principles, national code.

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация

Путем прагматического анализа лингвокультурологической фразеологии можно обнаружить, пронаблюдать и осветить необычные скрытые культурные элементы, сохранившиеся в устойчивых фразеологических сочетаниях. Кстати, семантика фразеологизмов, как и ряда других этнокультурных текстов, может быть определена только путем специального анализа их культурных значений, потому что возникновение и формирование внутреннего смысла фразеологизмов явление, не требующее доказательств.

Ключевые слова: Лингвокультурология, фразеологизм, фразеологизм, прагматика, метафора, семиотические принципы, национальный код.

ЎЗБЕК ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРИНИНГ ПРАГМАТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Лингвокультурологик фразеологизмларнинг прагматик таҳлили орқали турфун фразеологик бирикмаларида сақланиб қолган ноодатий яширин ҳолатдаги маданий унсурлар очилиши, кузатилиши, ёритилиши мумкин. Дарвоқе, фраземалар семантикаси ҳам бошқа бир қатор этномаданий матнлар қаторида фақат махсус таҳлил орқали улардаги маданий маънолар аниқланиши мумкин, чунки фраземаларнинг ички маъносини юзага келишида, шаклланишида маданий, миллий образларни асос бўлиши исбот талаб этилмайдиган ҳодисадир.

Калит сўзлар: Лингвокультурология, фразема, фразеологизм, прагматика, метафора, семиотик тамойиллар, миллий код.

Кириш. Фразеологизмларнинг пайдо бўлиши инсон тафаккури билан тилнинг лексик имкониятлари ўртасидаги номутаносибликларни камайтиришга хизмат қилади. Фразеология - тил дурдонасидир. Бунда халқнинг тарихи, турмуши ва маданиятининг ўзига хосликлари акс этади. Фразеологизмларда халқнинг ёрқин миллий хусусиятлари мужассам бўлади. Фразеологизмлар чуқур ва бой маънога эга бўлиши билан бир қаторда нутққа алоҳида қўрқ, тароват бағишлайди, аммо уни фақатгина тилга “безак” ёки, аксинча, “ортиқча” деб эскирган қараш билан қараб бўлмайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. 1930 йилда “прагматика” (прагма – юн. ёҳаракатъ) атамаси илк маротаба семиология-семиотика (белгилар ҳақидаги фан)нинг бўлими сифатида қўлланилди. Родольф Карнап (1934) ва Чарлз Моррис (1940) каби олимлар прагматика амалиётининг ушбу биринчи босқичининг ёрқин номоёндаларидандир[8]. Прагматика муайян нутқ жараёнида белгилар ва улар иштирокчилари ўртасидаги муносабатни ўрганувчи семиотиканинг бир бўлимидир. Бугунги кунда прагматикага тил вакилларининг муайян сўзлар ва семантик конструкциялар орқали ўз муносабатини ифодалаш ва суҳбатдошининг мақсади (интенцияси)ни тушуниш даражаси, нутқий вазиятдан келиб чиқиб, муносабат билдириш сифатида қаралади. Иккинчи босқич 1950–1960 йилларни ўз ичига олади ва унинг вакиллари Джон Лэнгшоу Аустин, Джон Роджерс Серл ва Паул Грис каби файласуфлар бўлса, учинчи босқичда Якоб Л. Мей (“Прагматика журнали”, 1977), Левинсон (“Прагматисс”, 1983), Жеофрей Лич (“Принципле оф прагматис

ассоциативон”, 1985) каби олимлар ушбу соҳада катта ютуқларга эришди[2].

Ж.Лаёнс прагматиканинг предметини аниқлаш ва белгилашга уриниб, шундай дейди: “Прагматика тингловчининг маълумотни сўзловчини хоҳлаганча қабул қилишга ундаш учун мулоқотда тегишли тил бирикларидан фойдаланишини тавсифлайди”[7]. Демак, прагматиклар шахслараро мулоқотда тилнинг ролини аниқлаш билан шугулланиди.

Ушбу ўринда яна бир бор таъкидлаш лозимки, ҳар қандай санъат асари қаторида тилнинг мўжизакор семиотик ўзига хослиги, оламнинг табиий манзарасини, инсониятнинг ҳис-туйғуларини, табиий борлиққа бўлган муносабатини ифодалашдаги, тўплаш ва саралашдаги “хизмати” беназирдир. Тил дунёсини идрок этишнинг умуминсоний қонуниятлар асосида воқеаланишини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки, инсоннинг мантикий тафаккур қобилияти улар ер юзининг қайси бурчагида бўлишидан катъий назар, умумийликка эгадир. Агарда ушбу умумийлик мавжуд бўлмаса, турли қитъаларда яшовчи, турли тилларда сўзлашувчи халқлар бир бирини тушунмаган, англамаган, ўзаро мулоқотга киришолмаган бўлар эдилар. Бунинг ёрқин исботи сифатида тилларда мавжуд бўлган тўлиқ эквивалент лексик бириклар қаторида фразеологик бириклар ҳам шаклан, ҳам маънан бир хилда мавжудлигидир. Масалан, инсоннинг ўжарлигини ифодалаш мақсадида ўзбек тилида “ешак” зооними қўлланади.

Фраземалар эмотсионал-баҳолаш бўёқдорлиги тилнинг семантик майдонида алоҳида ўрин тутди. Айнан

фраземаларнинг ушбу хусусияти ҳар қандай тилнинг ёрқин ифода бирлиги сифатида намоён бўлади. Одатда фразеологик маъно таркибида ижобий, салбий ёки нейтрал ҳолатлар сезилиб, ажралиб туради, улар замирида мулоҳаза, мақуллаш ёки инкор этиш ва баъзи ижтимоий ҳолатлар тўғрисида фикр юритиш, баҳолаш ётади.

Масалан, ўзбек тилида “икки оёғини бир этикка тикмоқ” (ўз фикрининг амалга ошишини қайсарлик билан талаб қилиб туриб олмоқ), оёғини тираб туриб олмоқ, тўнини тескари қийиб олмоқ ва бошқалар. Эътибор беринг: ер ёрилсаю, ерга қириб кетса, ўтқизгани жой тополмайди, дўпписи тор келди, дўпписи яримта каби фраземалар бунга мисол бўла олади.

Тадқиқот жараёнида фраземаларнинг шаклланишида, асосан, семантик ва семиотик манбаларнинг муҳим аҳамият касб этиши маълум бўлди. Семиотик кодланиш жараёнида символик (рамзий) тамойиллар муҳим рўл ўйнайди. Масалан, ўзбек тилидаги “чап томони билан турмоқ”, яъни сабабсиз ёмон кайфиятда бўлмоқ ёки “отнинг қашқаси” – машхур (салбий маънода) иборалардаги фразеологик маъноларнинг шаклланишига эътибор берамиз.

Семиотик тамойиллар асосида юзага келган ибораларда символик-рамзий боғланиш мавжуд эмас. Бундай ҳолатда ибора ўз мазмун-моҳиятига, ўз прагматикаси ва ўз коннотатив тизимига эга бўлади. Бу ерда кўпроқ мифологик тасаввурлар асосида юзага келган тарихий тил тушунчалари намоён бўлади. Масалан, руҳи кўтарилди, руҳи тушди, кўнгли чўкди каби.

Фразеологизмларнинг коммуникатив ва прагматик хусусиятларидан келиб чиқиб шуни айтишимиз мумкинки, уларнинг асосий прагматик параметрлари экспрессивлик, концептуаллик ва субтекст(яширин) маълумотлардир. Ҳар бир фразеологизм маълум коммуникатив вазифани бажаради.

Тадқиқот методологияси. Фразеологизм бирликларнинг прагматик хусусиятларини турли контекстларда кўриб чиқиб, шундай ҳулосага келиш мумкинки, метафорик ФБларнинг коммуникатив имкониятлари чегараланмагандир. Шу билан бирга, соматизмларнинг келиб чиқиши, Фразеологизм бирликлар прагматик функциясини амалга ошириш фақат коммуникатив жараён доирасида содир бўлади. Фразеологизм бирликларнинг келиб чиқиши ва тараққиёти ҳар бир тилнинг ривожланиш тарихи, лингвомаданий ва минтақавий-географик шароити, қўлланиладиган лисоний воситаларнинг прагматик маъноси билан боғлиқ бўлади[13].

Лингвистик тадқиқотлар соҳасида лингвопрагматика (прагмативистика) ўз объекти сифатида тил бирликлари ва уларни нутқ/ёзиш ва тинглаш/ўқиш билан ўзаро алоқада бўлган коммуникатив маконда ишлатишнинг ҳақиқий шартлари ўртасидаги муносабатни белгилайди. Шу билан бирга, мулоқот ҳолатининг параметрлари ва хусусиятлари, масалан, нутқнинг ўзаро таъсири, ўрни ва вақти, коммуникантларнинг мақсадлари, умидлари ва бошқа ҳиссиётлари муҳим ҳам аҳамиятга эга.

Прагматик жиҳатлар ва белгилар тизимини тушуниб етишдаги муаммолар ечими фалсафий прагматизм оқими асосчилари бўлган америкалик ва европалик олимлар Ч.Моррис, Ч.Пирс, Р.Карнап, Ч.Моррис, Л.Витгенштейн номлари билан боғлиқ.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбек адабиётида А.Қаҳҳор, А.Қодирий, Ҷўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом, П.Қодиоров, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимов, Саид Аҳмад каби атоқли ёзувчилар яратган асарларда ўзбек халқи маънавиятини, маданиятини миллий менталитетини ёрқин намоён этадиган миллий образлар мавжуд.

Маълумки, ўзбек тилида “кўз” компонентли фразеологизмлар сони талайгина. Ушбу компонентли фразеологизмлар бадий матнда ҳам кўп қўлланган. Шу

ўринда Ғ.Ғуломнинг “Шум бола” асарини таҳлил қилиш орқали юқоридаги фикрларимизни асослаб ўтамиз. Ушбу кассада “кўз” компонентли жуда кўп иборалар қўлланган. Жумладан, кўз тикмоқ, кўзига иссиқ кўринмоқ, кўзи тўймайди, кўзи тор, кўзи ёриди, кўзини мошдек очмоқ, кўзлари учиб турмаган, кўзига қон тўлган, оғзимдан тушмайди, бошимдан кечирганларим, қулоғимдан кетмайди, қулоқ солиб каби иборалар ҳамда ушбу гапдаги: “Новча йигит сузган бўзадан озгина татиб кўриб, биринчи оёқни Султонга узатди.”

“Шум бола” асари таркибидаги соматик фразеологизмлар иштирок этган қуйидаги мисралар таҳлилида бунга яна ҳам аниқроқ кўришимиз мумкин: Ҳамённи, пулни, узукни менга олиб бердилар. Лекин бир ярим танга чўтал олиб қолдилар. Шундай қилиб, ўртоқларим билан қилинган гаровни ютдим.

– Ие, шўрлик бегуноҳ қосиб йигит қулоғини ушлаб кетавердим?– дедим.

– Йўқ, бирпас қамалиб ётди, кейин бечорага раҳмим келиб, миршабга бир сўм пора бериб, йигитни қутқазиб юбордим, даъвом йўқ, дедим. Йигит бечора хурсанд бўлганидан бўйнимдан қучоқлаб ўпиб...

Ўзбек тилида қулоғини ушлаб кетмоқ фразеологизм бирлиги “ҳеч нарсасиз қолмоқ, ҳақсиз қолмоқ” маъносига ўзбек халқи томонидан айнан шу мазмунни ифодалаш учун ишлатилган. Ушбу асарнинг кейинги қисмларида ёзувчи томонидан икки бармоғини бурнига тикиб бормоқ ибораси ишлатилган:

– Қуруқдан-қуруқ шўппайиб шаҳарга тушиб кетаверамизми, кўрган-билган не дейди, шунча вақт санқиб юриб, икки бармоғимни бурнимга тикиб бораманми, ўзинг ўлгунча нас босган пес деганимча бор бола экансан, сен билан бирлашганимдан буён ишим ўнгалганини билмайман. Сен йўлиқмаганингда ҳов анов пулга тўқли олган бўлардим, ҳалигача тўқлим – қўй, қўйим – бия, биям – туя бўларди, – деб мени қойирди[15].

Бадий таржиманинг асосий вазифаси маданиятлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро мулоқот аниқлигини, узатилаётган ахборотни тушунишни қучайтиришдан иборат. Америкалик профессор Райнер Шултенинг фикрича, “бадий таржима маданиятлар ва тиллар ўртасидаги нозик ҳиссий алоқаларни боғлайди ва инсониятни миллий чегаралар орқали тушунишга ёрдам беради.[7].

Бош компонентли фразеологизмларнинг сони ўзбек тилида талайгина. Ушбу фразеологизмнинг соматик типига кирувчи иборалар турли семантик гуруҳларга киритилиши билан “маданий кодлар”да битта гуруҳ аъзолари ҳам бўлиши мумкин. Фразеологизмларда асосий урғу уларнинг “маданий кодлар” орқали қайси гуруҳларда таснифланишини, ҳар қайси тилда “маданий кодлар”га тааллуқли фразеологизмлар ранг-баранглиги билан таърифланишини ҳамда бир тилдан иккинчисига узатилганда фразеологизмларда “маданий кодлар” ўзгариши ёки умуман фразеологизм эмас, лексик бирлик сифатида талқин қилинишини ҳам кўп учрайдиган ҳолатлардан дейиш мумкин. Қуйидаги мисолга эътибор берайлик. Назаримда, қадам олиши, турки-таровати Назирқулга ўхшайди.-Йўғ-э. Қўй оғзидан чўп олмаган бола-я. Янглишаётгандирсиз. (Саид Аҳмад, Ҳукм.)

М.Абдурахимовнинг фразеологизм лугатидан яна қуйидаги мисолларни келтираемиз:

... Сен ё колхозинг тўғрисида газеталарда ёзишса, Зайнаб ўқиб, боши қўкка етади. (Ойбек, Олтин водийдан шабадалар.)

Маълумки, ҳар қайси миллат менталитети, дунё-қараши, фикрлаш тарзи ва тил хусусиятининг ўзгачалиги билан ажралиб туради. Бадий матнда миллий ўзига хосликни, реалияларни кўрсата олиш тилдаги лингвокультурологик жиҳатларни намоён эта олиш демакдир. Масалан: Ўзбек тилидаги бош лексемаси иштирокидаги

фразеологизмларнинг “маданий код”га тааллуқли бўлган ўринлари диққатимизни тортади.

Кизим, сени не-не кўргиликлар билан, бошимни барқаш, елкамни обкаш қилиб, вояга етказдим. (“Гулистон” журнали)

Директорнинг юруши шунчалик кўп ва серкир-раки, ҳар қандай ишчанман, деган одам ҳам бош қашишга вақт тополмай қолади. (“Муштум”)

“Нима қилиб мен девонадан ой боши сўраб юрибман”, дегандек ўздан қойиниб елкасига сочиқ ташлаган Қоплонбек душга чиқиб кетди. (Шухрат, Жаннат кидирганлар)

Оғзига қатиқ солмоқ, оғзида қатиқ ивитмоқ фразиологик бирликлари ўзбек тилида одамнинг керакли жойда ўз фикрини айта олмаслигини, индамай, жим туришини кўрсатади. Оғизларингга қатиқ ивтидиларингми, нега индамайсизлар? Раисларингга йикитиб, лойга белаб тепаверсалар ҳам нафасларинг чиқмайди... (Ш.Рашидов, Бўрондан кучли)

Юзига келтирган таҳлилларимизга асосланиб, фразеологизмлар тил бирликлари мавжуд бўлмагани учун уларнинг ўзига хослиги йўқ, шунинг учун улар лексик бирлик бўлгани алоҳида сўзлар сифатида қаралади. Биз фразиологик бирликларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборсиз қолдириб, бундай қарашларга қарши чиқамиз, фразеология соҳасидаги ижодий изланишларни маъқуллашимиз.

Ўзбек тилида қулоқ компонентли фразеологизмларнинг нақадар кўпчилигини биз шу роман мисолида кузатдик.

Ҳасанали секингина дарича остига ётиб хужра ичига қулоқ солди. Хужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб хужрадан шип эткан товуш эшитмади. Тагин бир неча дақиқа қулоқ узмай туриб, сўнгга ўрнидан кўзгалмоқчи бўлган эди, ичкаридан «уф-ф» деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг қулоқлари тиккайиб ўрнидан турди, кўзи оланган эди[14].

Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушиб қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб тургандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир, бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Лекин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг холи ўзгариб бошлар, юраги кинидан чиқар даражада ўйнамоққа олур, айникса, пояфзал растасига яқинлашгач, унинг бу изтироби шиддатланур, пояфзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапка буриб юборар ва

орқасидан кимнингдир “...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!” товуши эшитилгандек бўлар эди...[14].

Тадқиқотимиз давомида шу нарса аён бўлдики, бир қатор фразеологизмлар ўзларининг маъно-мазмуни билан ўзбек халқининг турмуш тарзини ифодалаш мақсадида яратилган, уларнинг қўлланиш қўлами шу қадар кенгки, бу фраземаларни алоҳида шаклланган гуруҳларга ажратишнинг сира иложи йўқ. Фразеологизмларнинг ушбу хусусиятлари уларнинг тил тизимида тутган ўрнини яна бир бор кўрсатиб беради.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда фразеологизмлар масаласида прагматик таҳлил ҳам четда қолмаслиги зарур. Фразеологизм семантикасидаги прагматик ахборот нутқ жараёнида ёки матнда муайян коммуникатив вазиятда амалга ошади. Прагматик ахборотнинг амалга ошиши эса лингвистик ва экстралингвистик, тарихий-маданий, ижтимоий-маданий, этимологик омиллар орқали намоён бўлади. Субъектнинг объектни баҳолаши табиат, одамлар, нарса ва ҳодисаларга нисбатан ижобий, салбий, нейтрал муносабатларда, оламни лисоний идрок қилишдаги миллий, маданий, этнографик, ижтимоий мавқе, этнографик хусусиятларни ифодаловчи лисоний бирликларда ўз аксини топади. Улар фразеологизм семантикасидаги миллий-маданий коннотатив компонентлар деб номланиб, тил концептосферасига кирувчи тушунчалар сифатида ўрганилади[9].

Фразеологизмлар семантикасида ифодаланадиган прагматик ахборотда прагматик мақсад ва муносабат, коннотатив образлилик, миллий-маданий ўзига хосликлар бошқа лисоний бирликларга қараганда кучлироқ ифодаланади. Прагматик ахборотдаги маънони англашда фразеологизм таркибидаги қуйидаги макростратегик вазифалар аниқланади: Фразеологизмни қўллашдан мақсад (функциялар); Фразеологизм қўлланилган матннинг прагматик потенциали (китобхонга, тингловчига таъсири), унда муаллифнинг, сўзловчининг коммуникатив интенцияси. Бундай ахборот рецепторнинг когнитив-ментал онгида таҳлил қилинганда, фразеологизм ҳақиқий маъносини идрок қилиш жараёни бошланади ва тингловчида (китобхонда) ахборотга нисбатан вербал прагматик муносабатлар юз беради. Фразеологизмлар тингловчи ёки китобхондан, таржимондан нафақат аслият ва таржима тилларини яхши билишни, балки аслият тилидаги стилистик, маданий-тарихий фактлардан тўлиқ хабардор бўлишликни, уларни таржима тилида тушунишда ўзига хос усул ва воситалардан тўғри фойдаланишни ҳам талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Austin John Langshaw. How to do things with words. – Oxford: At the Clarendon Press, 1962. – R.85;
2. Morris Ch. Signs, language and behaviour / Ch. Morris. – N.Y.: Prentice Hall, 1946. – P.165;
3. Levinson S. Pragmatics. – Cambridge, 1983. –192 p.;
4. Leech G.N. The Principles of Pragmatics. – N.-Y.: Longman, 1985. – P.150.
5. Schulte Rainer. Theories of Translation. – Chicago: Chicago University Press, 1992.
6. Saidova F.A. The Level of Approach to Explaining Synonymic Words in General Explanatory Dictionaries of the Uzbek Language // International Journal of World Language. Volume 2, № 2, March 2022. – B. 26-29.
7. Soyibnazarov N. The role of pragmatics in translation. Jizzakh, – 2021. – P.8.
8. Carnap Rudolf. Der logische Syntax der Sprache. – Vien, 1934. –P.175;
9. Коралова А.Л. Передача образности в переводе как прагматическая проблема // Прагматика языка и перевод. Сб. научн. тр. – М., - С.68.
10. Мей Джейкоб Л. Прагмалінгвістика: теорія і практика Дослідження Расмуса Раска з прагматичної лінгвістики 1., 1979. ІСБН 90-279-7757-7.
11. Моррис Ч.У. Основания теории знаков / Ч.У. Моррис // Семиотика: сб. статей; пер. с англ., франц., испанск. – М.: Радуга, 1983. – С.37-89.
12. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. ХВІІІ. – М.: Прогресс, 1986. – С.242–263; Грис. Х.П. (1957).
13. Рахимов Ғ. Таржима назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – Б.76.
14. Қодирий А. Ўткан кунлар. –Тошкент: Инкилоб нашриёти, 1922. – Б.59.
15. Ғафур Ғулом. Шум бола. Қисса. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. – Б.92

Muhiba BAROTOVA,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
Email: Muhiba.barotova.92@mail.ru

Filologiya fanlari nomzodi T.Kuchkarov taqrizi asosida

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PARALINGUISTIC MEANS RELATED TO THE SHOULDER

Abstract

The object of study of today's linguistics is the speech situation, the specific features of the live communication process, and is based on the "human-live communication-language" construction. Among the modern fields of linguistics, the field of paralinguistics, which studies the speaker-listener relationship, the ways of conveying mental experiences using linguistic and non-linguistic means, is particularly important. This article also discusses paralinguistic tools and their types. In particular, the appearance and semantic features of paralinguistic tools related to the shoulder are explained through literary passages.

Key words: Anthropocentric linguistics, paralinguistics, kinetic tools, speech communication, speaker-listener relationship, gender identification, emotional meaning, shoulder movement.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ПЛЕЧУ

Аннотация

Объектом изучения современного языкознания является речевая ситуация, особенности процесса живого общения, в основе которой лежит построение человека-живого общения-языка. Среди современных областей языкознания особое значение имеет область паралингвистики, изучающая отношения адресата и адресанта, способы передачи психических переживаний с помощью языковых и неязыковых средств. В данной статье также рассматриваются паралингвистические средства и их виды. В частности, через литературные пассажи объясняются внешний вид и семантические особенности паралингвистических средств, относящихся к плечу.

Ключевые слова: Антропоцентрическая лингвистика, паралингвистика, кинетические средства, речевая коммуникация, отношения адресат-адресант, гендерная идентификация, эмоциональный смысл, движение плечами.

YELKA BILAN BOG'LIQ PARALINGVISTIK VOSITALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Bugungi kun tilshunosligining o'rganish obyekti nutqiy vaziyat, jonli muloqot jarayonining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, inson-jonli muloqot-til konstruksiyasiga asoslanadi. Tilshunoslikning zamonaviy sohalar sohalar orasida so'zlovchi-tinglovchi munosabati, ruhiy kechinmalarini lisoniy va nolisoniy vositalar yordamida yetkazish yo'llarini o'rganuvchi paralingvistika sohasi alohida ahamiyatga ega. Ushbu maqolada ham paralingvistik vositalar va ularning turlari xususida fikrlar bildirilgan. Xususan, yelka bilan bog'liq paralingvistik vositalarning ko'rinishlari va semantik xususiyatlari adabiy parchalar orqali izohlangan.

Kalit so'zlar: Antroposentrik tilshunoslik, paralingvistika, kinetik vositalar, nutqiy muloqot, adresat-adresant munosabati, gender xoslanish, emotsional ma'no, yelka harakati.

Kirish. Ma'lumki, bugungi kunga qadar tilshunoslikda til va nutq munosabati, ularga xos lisoniy hodisalar qiyosiy-tarixiy, an'anaviy-formal, sistem-struktur yo'nalishlarda keng tadqiq etilib, bir qator yutuqlarga erishildi. Endilikda esa til egalari lisoniy imkoniyatlaridan foydalanish darajasi, leksik zahirasi kabi masalalarni o'rganish tilni shaxs omili bilan aloqadorlikda tadqiq qiluvchi antroposentrik tilshunoslikning asosiy maqsadlaridan biridir. Har qanday og'zaki muloqot jarayonida nutqini tejashga, ya'ni ko'proq ma'lumotni kamroq til vositalari orqali yetkazishga harakat qilinadi. Natijada, tilga yondosh – noverbal vositalarni axborot yetkazish maqsadida qo'llashga ehtiyoj tug'iladi. Antroposentrik tilshunoslikda ko'pchilik olimlarning diqqatini tortayotgan sohalardan biri – paralingvistika shunday tilga yondosh hodisalarni o'rganadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Paralingvistikaning o'rganish obyekti xususida olimlarda turlicha qarashlar mavjud. Xususan, G.V.Kolshanskiy nutqiy muloqotga hamroh bo'luvchi va axborot uzatishda ishtirok etuvchi barcha omillarni paralingvistikaning o'rganish obyekti deb e'tirof etadi[3]. A.Nurmonov esa kommunikatsiyada ishtirok etadigan barcha supersegment vositalar va imo-ishora hamda mimikalarni bu sohaning asosiy obyektiga kiritish tarafdori ekanligini ta'kidlaydi[5]. Umuman olganda, tadqiqotchilar, asosan, umumlashma tarzda barcha kinetik vositalar haqida

fikr bildirib, o'zbek xalqi orasida bosh va qo'l harakatlari ishlatilish doirasi kengligi, bundan tashqari ko'z va yuz ifodalari ham ma'lumot yetkazish va hissiy ta'sir qilishda faol ekanligini aytib, yelka harakatlariga alohida to'xtalmaganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek olimlarining ishlariga to'xtaladigan bo'lsak, B.R. Axmedovning "Paralingvistik vositalarning genderologik va pragmatik tadqiqi" nomli dissertatsiyasida yelka axborot yetkazishda kamunum vosita ekanligi ta'kidlangan: "Yelka ma'lum axborot yetkazishda ancha passiv hisoblanadi. O'zbeklar nutqiy muloqotida ham yelka bilan bog'liq ishoraviy harakatlar sanoqli bo'lib, ular quyidagilar: yelkalar silkinishi, yelka qisish. Nutqiy muloqotda bu ishoralar erkaklar va ayollar nutqida aralash holda kuzatiladi"[1]. M.A.Kurbanov "Tarjimada noverbal vositalarni tushunib yetish muammolari" nomli maqolasida esa paralingvistik vositalarni lingvo-pragmatik usulga tayanib tarjima qilish muhimligini aytgan holda, faqatgina "yelka qoqmoq" harakatining o'ndan ortiq semasi mavjudligini misollar yordamida ochib bergan. Ammo yelka bilan bog'liq boshqa ifodalarni keltirmagan[4].

Tahlil va natijalar. Izlanishlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'zbek xalqi orasida yelka bilan bog'liq "yelkasidan bosmoq", "yelkasiga kaftini qo'ymoq", "yelkasiga osilmoq", "yelkasi osha qaramoq", "yelkasini qismoq", "yelka qoqmoq" kabi o'n beshdan ziyod kinetik vositalar borki, kontekst talabi bilan

ko'plab emotsional ma'nolarni bildirishga xizmat qiladi. Chunonchi:

1. Yelkasidan tutmoq – Qo'llar yordamida boshqa bir shaxsning yelkari siqib ushlanib, bir marta silkitiladi.

1) xayrixohlik, dalda bo'lishlik, chorlov kabi ma'nolarni ifodalaydi: — Qaysarlik ham evi bilan-da... — u bir oz jim qoldi. So'ng Anvarga yaqinlashib, uni yelkasidan tutdi. — Hech bo'lmasa bir kunga chiqarsan. To'yimga borarsan, kuyovjo'ra bo'larsan[6, 10].

2) do'q, savolga tutish ma'nosi:

— Tirikmi? Asadbek nima uchun bunday deb so'rganini o'zi ham bilmadi.

— Xudoga shukr, tirik...— Manzura shunday deb labini tishladi. Shu so'z Asadbekka jonini qaytarib berdi. Shart o'rmdan turib xotiniga yaqinlashdi-da, uni ikki yelkasidan tutib, silkidi:

— Unda nimaga yig'laysan, nimaga vahima qilasan? Manzura boshini egib, yig'lab yubordi[6].

3) hamrohini harakatdan to'xtatish: Eshik qulflanmagan. Chuvrindi bir itargandayoq ochildi. U ichkari kirmoqchi edi, Asadbek yelkasidan tutib to'xtatdi-da, o'zi oldinga o'tdi [7].

2. Yelkasiga qo'l tashlamoq – qo'l boshqa shaxsning yelkalariga qo'yilib, turli hissiyotlar bildirilishi.

1) mehr ko'rsatish: Zelixon Elchinning yelkasiga qo'l tashladi. Uning odati shu — mehrni tovlanib ketsa, shunday qiladi. Elchin Sibirdagi lagerga ko'chirilganda, hali «o'qilon»ning ovozi yetib kelmay turib, shu Zelixonning panohida jon saqlagan edi [6, 47].

2) dalda bo'lish: — Yo'qol! — Asad... — Yo'qol dedim! Kesakpolvon uch-to'rt qadam chekindi-yu, ammo yo'qolmadi. Oshnasining shumshayib turishiga toqat qilolmagan Jalil unga yaqinlashib, jiqqa ho'l yelkasiga qo'l tashladi[9,7].

3) ovutish: — Voy, nafasingizni issiq qiling-a, tavba deng, o'zim yuragim hilvillab turibdi. Bunaqa gaplarni boshqa gapirmang. — keyingi so'zlarni aytayotganida Manzuraning ovozi titradi. Asadbek uni ovutish maqsadida yelkasiga qo'lini tashladi. Manzura bundan cho'chib, o'zini chetga oldi[9, 166].

4) hol so'rash: To'y tugab, kelin-kuyov kuzatilgach, Hosilboyvachcha Elchin o'tirgan stolga yaqinlashdi. — Qalay, hofiz, urintirib qo'ymadikmi? — dedi u, Elchinning yelkasiga qo'l tashlab.

— Maza qildik, aka, — dedi Elchin uning ko'ziga tik qarab [6, 167].

3. Yelkasiga turtmoq – suhbatdoshning yelkasi qo'l bilan bir yoki bir necha marta turtiladi.

1) buyurish: Sharif qog'ozga qo'l uzatgan edi, orqasidagi soqchi chaqonlik qilib, qog'ozni undan avvalroq oldi-da, yelkasiga «yur» deganday turtib qo'ydi. Sharif darvoza eshigidan tashqariga chiqib ikki-uch qadam yurgach, to'xtab, o'girildi [6, 58].

2) da'vat qilish: Bir nafasdan so'ng tilovat-u iltijolar ohangi bir-birlari bilan qo'shilib, timning osti guvillay boshladi. Katta-katta odimlar tashlab davrani aylanib yurgan Namozboy jo'ralarining yelkasiga turtib, «qattiqroq-qattiqroq» deb tayinlar edi [10, 266].

4. Yelkasini silamoq – qo'llar yordamida suhbatdoshning yelkasini bir yoki bir necha marotaba silash. Bu harakat ko'proq ayollarga xos bo'lib, u orqali so'zlovchi mehrini, o'z hamdarligini ko'rsatishga harakat qiladi.

1) tinchlantirish: — Do'xtir bilan gaplashdingmi? Ishni pishirib qo'yib, endi mendan so'raysanmi? Menga desa, aravachada emas, boshingga o'tqazib olib chiq. To'rga o'tqazginda «shunaqa ajoyib kuyovim bor», deb maqtan. Manzura aytgan gapidan afsuslanib, pastki labini tishladi-da, erining yelkasini silagan bo'ldi: — Adasi, darrov jahlingiz chiqmasin. Zaynabning ham ko'ngliga qaraylik-da [9].

2) mehr ko'rsatish: Jalilning vajohatini ko'rgan Muhiddin ota o'rmdan turib, uni ajratdi-da, Asadbekning

yelkasini siladi. Bu bosh, bu yelka necha yillar mobaynida silovchi bir mehribon qo'lga muhtoj edi [9, 269].

5. Yelkasiga urmoq – ko'pincha erkaklarga xos harakat bo'lib, qo'llar yordamida yoki mushtlash orqali turli darajada (qattiq, yengil) uriladi.

Buyruq berish: — Mashina urgan odamni sotibsan.

— E, umi, u eski o'lik edi. Ko'mishga erinib turuvdim.

— Menga beradiganing yo'qmi?

— Hozir yo'q, bratan. Xafa bo'lma.

Hamdam papirosni uning qo'lga tutqazib, yelkasiga urib qo'ydi:

— Ertaga kelaman, tayyorlab qo'y [7].

6. Yelkasidan ushlamoq – adresatning tinglovchi yelkasiga qo'llarini ma'lum muddat qo'yib turishi orqali ifodalanadi.

1) hol so'rash orqali unga hamdardligini bildirish: Yarim soatlardan so'ng dori ta'sir qilib, Asadbek o'zini yengil his etdi...

— Qalay? — dedi Kozlov, uni yelkasidan ushlab. — Tuzukmisan? Ranging yaxshi.

— Dardni bergan Olloh shifosini ham o'zi beradi, — dedi Jalil Asadbekning o'rniga javob qaytarib [7].

7. Yelkasiga qoqmoq – milliylik xarakteriga ega ifoda bo'lib, ayol va erkaklar orasida keng tarqalgan.

1) niyat bildirish: Zebi opaga salo-o-m! Zebi xola erkakcha yurish qilib yaqin borgan edi, ichkaridan tugun olib chiqishdi. Zebi xola tugunni olarkan, kelinning yelkasiga qoqdi. Baxtli bo'lg'in, qizim! [2]

2) da'vat etish: — Ota, ko'ngilchanglik qilmanglar. Bunaqalarning mingtasini yig'ishtirib kelsangiz, bitta pichoqqa sop bo'lmaydi-yu, ammo hammayoqni qiyomat qilib ketish qo'llaridan keladi. Siz milisaga ishonmang, ota.

— Bolam, menday nodon cholga xo'p, deya qoling, yuring, — chol shunday deb uni yelkasiga qoqdi. Shundan so'ng hozirgina sher kepatasidagi Zelixon qo'y holiga tushdi [6].

3) erkalash: — Poshsha singlimdan qolgan yodgorim! — dedi u meni bag'riga bosarkan, bo'g'iq ovozd. Ozg'in qo'li bilan yelkamga qoqib, og'ir-og'ir harsillab nafas oldi. — O'zimning shirin o'g'limdan o'rgilay, yaxshi o'tiribsanmi? [2]

8. Yelkasiga urib qo'ymoq – qo'l bilan suhbatdoshning yelkasiga sekin uriladi.

1) olqishlash: — Hamdam aka, darrov topganingizdan ajablanmadingizmi? — dedi Zohid uning yoniga o'tirib.

— Ajablanishga vaqt bo'lmadi. Ana endi o'zing, mazza qilib ajablanaverasan. Men topdim. Sen tergayver. Operativ ishlaganim uchun okaxonning rahmatnoma e'lon qiladi menga.

— Yuvarkanmiz-da, — Zohid shunday deb yelkasiga asta urib qo'ydi [6].

9. Yelkasini qismoq – ikki yelkaning birgalikdagi ko'tarilishi va boshning yelkalar orasiga olinishi.

1) xijolat bo'lish: — Qilar ishni qip qo'yib, tag'in odamni so'kib o'tiribsiz, oka. Dadam uzrli qiyofada yelkasini qisdi. — Endi, ukam, jahl chiqqanda, aql ketadi [2, 48].

2) norozi bo'lmoq: — Qancha so'rayapsiz o'zi? — dallol onamning gapini bo'ldi. — Besh yuz. — Nima? — dallol dahshatli gap eshitgandek ko'zini ola-kula qildi. — Besh yuz so'mga govmish sigir beradi-ku! Hozir bozor arzon. Qish kelyapti, yanga! Qish kelyapti! Yem tashvishi bor, pichan tashvishi bor... Onam norozi qiyofada yelkasini qisdi [2, 60].

3) bexabarlik, bilmaslik: — Yuz so'm qarz berib turing, — dedi iltimos qilib. — Klava xolaga uch yuz so'm kerak bo'lib qopti. Ikki yuzini qo'shnildan yig'dik. — Nimaga kerak bo'пти? — Anig'ini bilmayman, — qo'shning yelkasini qisdi. — Ammo judayam zarurmish. Berdim [2, 42].

10. Yelkasiga bosh qo'ymoq – asosan ayollarga xos harakat bo'lib, suhbatdoshning yelkalariga boshni yengil qo'yish bilan ifodalanadi.

Birovdan tasalli topish: Manzura qizining nima demoqchi ekanini angladi. Birdan yig'lagisi keldi. Qizi o'zini osganidan beri ahvol shu. Yig'i bosib keladi, kimningdir yelkasiga bosh qo'yib ho'ngrab-ho'ngrab yig'lashni istaydi. Hasrat qilmoqni, dardini aytmoqni xohlaydi [8, 20].

Yelkasini uchirmoq – so'zlovchi tomonidan bevosita yelkalarining yuqoriga ko'tarilishi.

Yelkasiga mushtlamoq – adresat mushtini ma'lum darajada adresantning yelkasiga urishi orqali bajariladigan harakat.

Dag'dag'a qilish: O'zingni tut, shu yurak bilan Hosilga osildingmi? — Xongirey shunday deb uni yelkasiga yengil mushtladi. — Seni o'ldirmayman. Bir qop go'shtning jonini sug'urib olsam isnodga qolaman [9, 37].

Yelkasidan bosmoq – qo'llarning kuchli harakati yordamida tinglovchining yelkalaridan bosish.

To'xtatmoq, tinchlantirmoq: Hamma o'rniidan turdi. Asqar ota ham turmoqchi bo'lgan edi, oqsoqol yetib kelib, yelkasidan bosdi [11].

Yelkasiga kaftini qo'yimoq – kaftning tinglovchi yelkasiga qo'yilishi orqali mehribonlik, hamdardlikni bildiradigan paralingvistik vosita.

1)mehribonlik qilish: Jamshid esa o'z onasini quchgan mehribon o'g'il kabi Manzuraning yelkasiga kaftini qo'ydi:— Hozir aka bilan gaplashdim, — dedi suyunchilik xabari bildirganday [9, 29].

2)yupatmoq: Ammam qo'lidagi tugunni menga tutqazib, o'zi ham maxsili kalishining uchi bilan yerni titkilay boshladi.— Qo'ying, opajon, — oyim uning yelkasiga ohista kaftini qo'ydi. — Yuring uyga, halizamon ukangiz kelib qoladilar [2, 69].

Yelkasiga osilmoq – genderologik jihatdan ayollar muloqotida ko'proq qo'llanadi.

yalinish: Onam iltijo bilan Dalavoyning yelkasiga osildi.— Jon ukam, kechiring, jon ukam! Iloyo martabangiz bundan ham ulug' bo'lsin! Dalavoy bir siltab uning kaftini yelkasidan olib tashladi [2, 46].

Yelkasi osha qaramoq – orqa o'girib turgan adresantning adresat chaqirig'iga javoban qayrilib qarashi.

1)o'z ma'nosida qayrilib qaramoq: Oyim eshikdan mo'ralab, sekin yo'taldi. Sartarosh yelkasi osha burilib qaradi. Mo'ylovi tekis qaychilangan qisqaroq ko'zli kishi ekan.— Jiyanning sochini olamizmi? — dedi o'rniidan turib [2, 96].

2)kinoya qilish: — Jahon, — dedi sekingina, — tog'dan ehtiyot bo'lib o'tgin.Jahongir yelkasi osha onasiga

qaradi:— Jizzaxning yo'lida tog' yo'q.— Tog' ko'p bo'lgani uchun aytapman-da, — Mehri xola astoydil kuyinib tushuntira boshladi [2, 103].

Yelkasidan quchmoq – so'zlovchining ma'lum maqsadda tinglovchining yelkasidan quchoqlashi.

xursandchilik: — O'zing tuzukmisana? — dedi mehribonlik bilan.

— Nima, oldin buzuqmidim? — deb to'ng'illadi Asadbek.

Gap bir oz sovuq ohangda aytilgan bo'lsa-da, Kesakpolvon buni hazil sifatida qabul etib, do'stining yelkasidan quchdi.

— Tez bo'l, imillama! — deb buyurdi Asadbek [6, 44].

Yuqorida berilgan barcha yelka bilan bog'liq paralingvistik vositalarni qo'llanish xususiyatiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: 1) verbal vositalar bilan birgalikda (Onam norozi qiyofada yelkasini qisdi);

2) noverbal vositalarni yakka holda qo'llash (Anig'ini bilmayman, — qo'shnim yelkasini qisdi).

Har ikkala holda ham paralingvistik vositalar muayyan maqsad va ichki hissiyotni bildirish uchun qo'llanadi, faqatgina lisoniy birliklar bilan birga ishlatilganda noverbal birlik anglatadigan ma'no tushunarli va aniq bo'ladi.

Shuningdek, yelka harakati bilan bog'liq paralingvizmlar anglatadigan ma'nosiga ko'ra sinonimiya hosil qilishi misollar orqali ayon bo'ldi. Parchalarni tahlil qilish natijasida quyidagi sinonimik qatorlar kelib chiqdi

“mehri ko'rsatish” ma'nosida: yelkasiga qo'l tashlamoq – yelkasini silamoq – yelkasiga kaftini qo'yimoq;

“buyurish” ma'nosida: yelkasiga turtmoq – yelkasiga urmoq;

“da'vat qilish” ma'nosida: yelkasiga turtmoq – yelkasiga qoqmoq;

“ovutish”, “tinchlantirish” ma'nosida: yelkasiga qo'lini tashlamoq – yelkasini silamoq – yelkasiga kaftini qo'yimoq.

Xulosa va takliflar.Paralingvistik vositalar va ular anglatadigan ma'no nozikliklari g'oyat xilma-xil bo'lib, ularni keng doirada o'rganish bugungi o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, muloqot ishtirokchilari-ning psixik, milliy va madaniy xosliklarini aniqlashda, o'zbekona madaniyat va til mushtarakligini ifodalashda noverbal vositalarni chuqur tadqiq etish tilshunosligimizning katta yutug'i bo'lishi shubhasizdir.

ADABIYOTLAR

1. Ахмедов Б.Р. Паралингвистик воситаларнинг гендерологик ва прагматик тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Андижон, 2021. – 155 б.
2. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. – T.: Sharq, 1996. – 210 b.
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: ЛЕНАНД, 2017.
4. Курбанов М.А. Таржимада новербал воситаларни тушуниб етиш муаммолари // “Science and education” scientific journal. Volume 1, Issue 4. 2020. – P 227-235.
5. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 166.
6. Tohir Malik. Shaytanat (1-kitob). – T.: 2007. – 210 b.
7. Tohir Malik. Shaytanat (2-kitob). – T.: 2008. – 216 b.
8. Tohir Malik. Shaytanat (3-kitob). – T.: 2008. – 220 b.
9. Tohir Malik. Shaytanat (4-kitob). – T.: 2007. – 283 b.
10. X.To'xtaboyev. Qasoskorning oltin boshi. – T.: Yangi asr avlodi, 2010. – 400 b.
11. <https://uz.wiktionary.org/wiki/>.

Элбек ЖУМАНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети стажёр-ўқитувчиси(PhD)
E-mail: elnazar2186@rambler.ru

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д.Н.А.Раҳмонов тақризи асосида

ANALYSIS OF TRADITIONAL FORMULAS IN THE FAIRY TALE “ARISTOCRAT AND PERI”

Abstract

In the article, the traditional formulas used in one of the Uzbek folk tales “Aristocrat and peri” are comprehensively researched. It should be noted that the author quotes from the works of world-renowned scientists. The article contains interesting information that has not been found in the research of Uzbek fairy tales. This information will undoubtedly be of interest to industry experts.

Key words: Fairytale, formula, element, initial, medial, final.

АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННЫХ ФОРМУЛ В СКАЗКЕ “БАРЧОНОК И ПЕРИ”

Аннотация

В статье всесторонне исследуются традиционные формулы, использованные в одной из узбекских народных сказок “Барчонок и пери”. Следует отметить, что автор цитирует работы ученых с мировым именем. В статье содержится интересная информация, не обнаруженная при исследовании узбекских сказок. Эта информация, несомненно, будет интересна специалистам отрасли.

Ключевые слова: сказка, формула, элемент, инициальный, медиальный, финальный.

«БОЙВАЧЧА БИЛАН ПАРИ» ЭРТАГИДАГИ АНЪАНАВИЙ ФОРМУЛАЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада ўзбек халқ эртақларидан бири “Бойвачча билан пари” асарида қўлланилган анъанавий формулалар атрофлича тадқиқ этилган. Муаллиф дунё микёсида тан олинган таниқли олимларнинг асарларидан иқтибослар келтирганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Мақолада шу пайтгача ўзбек эртақшунослигида учрамайдиган қизиқарли маълумотлар қайд этилган. Ушбу маълумотлар соҳа мутахассисларида қизиқиш уйғотиши шубҳасиз.

Калит сўзлар: Эртақ, формула, элемент, инициал, медиал, финал.

Кириш. Фольклор асарлардаги сайёр бирикма ва жумлалар халқ оғзаки поэтик ижоди материалларини ўрганишга бағишланган турли асарларда “эпик формулалар”, “анъанавий формулалар”, “стилистик формулалар”, “барқарор эпик формулалар” каби истилоҳлар билан номланганини қўришимиз мумкин [1, 2, 3]. Айнан “эпик формула” атамасининг муаллифи сифатида америкалик фольклоршунос Милмэн Пэрри (Milman Parry) эътироф этилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Атоқли фольклоршунослардан бири С.Мирзаева эпик формулаларга “бахшилик хотирасини мустаҳкамловчи, уларнинг онтидаги эпик ахборотни жонлантирувчи, бу ахборотни тингловчига етказиш шакли, мароми, оҳанги, вазни ва қофияси кабилар жиҳатидан уларни бошқарувчи эстетик ҳодисалардир” [3], – дея таъриф беради.

Аслида эса эпик формула – фольклордаги насрий асарлар матнида учровчи сайёр жумлаларнинг шартли ифодаси ҳисобланади. “Бойвачча ва пари”[4] номли халқ эртагида ҳам анъанавий формуладан самарали фойдаланилган. Эртақдаги дастлабки формула “Бор экан йўқ экан, оч экан, тўқ экан, бир бой бор экан. У бойнинг уч ўғли бор экан:” сўзларидан ташкил топган. Эртақларнинг инициал қисмидаги, аниқроғи, уларнинг киришидаги “Бир бор экан, бир йўқ экан” ибораси энг оммавий формулани ҳосил қилган.

Илмий адабиётларда билдирилган кўплаб хулосалардан чиқарган хулосамиз шундан иборатки, «Бир бор экан, бир йўқ экан»ни энг аввал фақат бир худо (Кўк тангри, Оллоҳ) бор эди, ундан бошқа бирор нарсанинг ўзи йўқ эди, тарзида тушуниш энг мақбул ва энг тўғри ёндашувдир. Зеро, бир сўзи энг муқаддас калом бўлиб, фақат Яратувчигагина шундай нисбат бериш мумкин. Хусусан, Қуръони Каримда борлиқдаги барча

ўсимликлар, жониворлар, инсонлар жуфт-жуфт яратилган дейилади [5]. Фақат буюк яратувчи Оллоҳгина ягона ва ёлғиздир [6].

Агар филология фанлари доктори, профессор Ж.Эшонқуловнинг сўзларига ишонадиган бўлсак, қадимги аждодларимиз дунёқарашда образли фикрлаш тамойиллари устуворлик қиларди. Улар замонавий дунё одамларидан ижодкорлик борасида бир неча бор баробар устун бўлган. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда “Бир бор экан...”ни ҳаёл кўзгусида қайта тикласак, тахминан шундай жумлалар ҳосил бўлади: энг аввал бир (фақатгина) нур-ёруғлик бор эди. Унинг эгизаги бўлмиш зулмат-қоронғулик йўқ эди. Жами жонзотларга ҳаёт-тириклик бахш этилганди, ҳали ҳеч ким ўлим шарбатини тотмаган эди. Хуллас, дунёдаги ҳамма нарсаякка ҳолатда мавжуд бўлиб, ҳеч кимнинг шериги ҳам, душмани ҳам йўқ эди. Тўқлиқнинг акси бўлмиш очлик, ботирлиқнинг тескарисини бўлган кўрқоқлик, тирикликни маҳв этувчи ўлим кейин пайдо бўлган.

Тадқиқот методологияси. Бугун биз кўриб турган нарсаларнинг ҳаммаси жуфт ҳолатида. Қадимги аждодларимиз тасаввурича, аввалига бундай мутаносиблик йўқ эди. Кейинчалик ҳаммаси ўзгача кўриниш олган. Қарама-қарши кутблар, бир-бирини инкор этувчи тинсоллар пайдо бўлди. Мазкур қарама-қаршилиқ эса жисм ва руҳдаги барча оғриқларнинг, армон тўла аччиқ кўз ёшларнинг сабабчисига айланди. Шундан буён эзгулик ва ёвузлик ўртасида аёвсиз кураш давом этади. Бу кураш инсоннинг зохиру ботинида бирдек намоён бўлади. Башарият тил ва дил, сўз ва амал бир бўлган лаҳзаларга қайтмоқ – муроду мақсадига етмоқ истаиди. Эртақ воқеалари шу йўлдаги ҳаракатлардан сўзлайди.

Таҳлил ва натижалар. Бугун илмий жамоатчилик “бор экану йўқ экан”ни формулага солишга уринаётган

бўлса, қадимги аждодларимиз учун “бор экан...”нинг ўзи оригинал формула эди. Унда улкан билимларнинг схемаси акс этган эди.

Эртақдаги муҳим формулалардан бири сафар тафсилотларини акс эттиради. Ушбу формула қуйидаги сўзлар билан ифодаланади: “Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, эртаси чошгоҳда ғорга етибди”. Умуман, қахрамон ва персонажларнинг узоқ ва машаққатли сафарини ифодаловчи ибора ўзбек халқ эртақларида кенг тарқалган элементлардан ҳисобланади. Мазкур формуладаги қофия ва оҳангдорлик тингловчилар эътиборини жалб этади.

Мутахассисларнинг фикрича, агар инсон «ўз» юртини энди туғилган вақтидан бошлаб, болалик ва ўсмирлик йилларида таниб, билиб олса, «ўзга» юртни англаш унинг бироз улғайган даврига тўғри келади. Болалиги ва ўсмирлигида эпик қахрамон тулпорга, жанговар қуролларга эга бўлади ва йўлга чиқади [7]. Демак, қахрамоннинг сафарини акс эттирувчи тафсилотлар, аслида унинг ҳаёт йўлига ишора бўлиб, инсониятнинг умри давомида кўрган-кечирганларининг тимсолидир.

Эртақдаги муҳим эпизодлардан бирида шундай қайдлар ҳам мавжуд. “Пари айтибди: “Эй йигит, энди қирқ ботмон темирдан ҳасса ясайсан, қирқ ботмон темирдан чориқ тикасан, ҳассанг жуводдиздай, чорининг ғалвирдай бўлгунча мени излайсан, Энди сен менга йўқ, мен сенга йўқ”, – деб парвоз қилиб, ўтовнинг туйнугидан чиқиб кетибди”.

Тақикни бузгани учун кимнидир ёзғириш, ундан хафа бўлганини ошкор этиш ўзбек халқ эртақларида кўп учрайдиган эпизодлардан эмас. Биз бундай ҳолатларнинг 18 тасини аниқлай олдик, холос. Жумладан, “Кенжа ботир” эртақдаги сеҳрли от “Эҳ, болайин нодон, патни олма десам олдинг, бошинга азоб-укубат, мушкуллар тушади, десам қулоқ солмадинг, бўлар иш бўлди”, – дея маломат қилади. Шунингдек, “Жовур чол”, “Моҳистара”, “Воспироҳун”, “Ғуломбачча”, “Эркенжа”, “Илон оға”, “Беш қиз”, “Баликчи бола”, “Холмирзажон”, “Кўк қаптар”, “Сув қизи”, “Илмхон”, “Камбағал-қашшоқ”, “Ситорахон” номли эртақларда ҳам турли кўринишдаги араз ва маломатларни кўриш мумкин.

Жонзотларнинг яқин атрофда одам борлигини ҳидидан сезганда айтадиган сўзларини белгилаш учун шартли элемент қабул қилинган. “Бойвачча билан пари” эртақда бу ҳолат шундай ифодаланади: “Атрофга қараб, аланглаб: “Бу нима? Равотдан одам иси келади. Бунда одамзод борми?” – дебди у (ялмоғиз)”.

Қадимги мифологик тасаввурларга кўра, ер остида ҳам ҳаёт кечади. Унинг ҳам ўз жонзотлари мавжуд. Ер ости дунёсида ўрта оламдаги (яъни ер устидаги – Э.Ж.) ҳаёт муддати тугаган одамлар яшайди. Уларнинг бошпаналари, ҳайвонлари, барча зарур нарсалари (улар марҳум билан бирга кўмилади) ҳам бор [7]. Бундан ташқари, ер ости дунёсида ёвуз мавжудотлар – девлар, аждарҳолар, ялмоғиз кампир ва бошқалар ҳам мавжуд. Ер остига тушган эртақ қахрамони тирик инсон – ёруғ олам вакили сифатида улар учун бегона. Ўз навбатида, улар

ҳам одамзодга бегона. Шу сабаб, ер ости жонзотлари қахрамонни ҳидидан пайқайди [8].

Ушбу эртақда қўлланган анъанавий мотивлардан бири тароқ, қайчи ва ойна каби предметларни ташлаб, ўрмон, тўқай ва дарё пайдо қилиш эпизодидир.

Бу борада филология фанлари номзоди З.Расулованинг ғаройиб буюмларни функциясига кўра, гурухлаштириш тўғрисидаги фикрига қўшилиш мумкин. Олиمانинг таъкидлашича, сеҳрли предметлар “полифункционал (кўп вазидали)” ва “монофункционал (бир вазидали)” туркумларга ажратиш мақсадга мувофиқ [9].

Ибтидоий дин шаклларида яна бири фетишизм (тумор, “сеҳрланган буюм” деган маънода)дир. У ибтидоий одамнинг айрим нарса ва буюмларда илоҳий куч-қудрат борлигига ишониши ва уларнинг руҳий мадад кутиши билан изоҳланади. Инсонларнинг турли жойларни муқаддас санаб, уларга топиниши, офат-балолардан, ёмон кўздан асрайди, деб ҳар хил буюмларни сақлаши, туморлар тақишида қадимги фетишизм изларини кўриш мумкин [10]. Умуман олганда, П.Г.Богатырев айтганидек, предметлар амалий вазидалардан ташқари, эстетик функцияларни ҳам бажаради [11].

Эртақ финалидаги жумлаларда ҳам анъанавий формулалардан самарали фойдаланилган: “Йигитнинг ота-онаси, ака-укаси, қавм-қариндошлари келиб димоғлари чоғ бўлибди. Ҳар иккиси мурод-мақсадига етибди”.

Тугалламада тантана, яхши ҳаётга ишонч руҳи ҳукмрон. Эртақларнинг бу қисмида аксарият ҳолларда бош қахрамоннинг ғалабаси, қирқ кечаю қирқ кундузлик тўй, мурод-мақсадга етганлик тавсифланади. Унинг функцияси тингловчи кайфиятни кўтариш, уни ажойибот олаидан олиб чиқиш, завқ беришдан иборат. Унда воқеа вақти бўрттирилган. Тугаллама маиший эртақларда тўй таърифини эмас, адолат тавсифини қисқа, лўнда, ҳаётий ифодалаган. Кўтаринки руҳда ифодаланган дўстлик, тadbиркорлик ғоялари тингловчига эстетик завқ беради [12].

Филология фанлари доктори Ш.Турдимовнинг ёзишича, фольклорда мурод-мақсадига етди, деб яқунланувчи ҳулоса, тасаввуф таълимотидаги ҳаққа етишиш билан моҳиятан уйғун келади [13].

Дарҳақиқат, ҳар қандай бадий асар, аввало инсон ботинидаги ички курашларнинг тасвири, руҳиятидаги эврилишларнинг инъикосидир. Агар муроду мақсадга етиш шунчаки тақдирнинг қандайдир синовидан муваффақиятли ўтиш ёки бирор душманни мағлуб этишдангина иборат бўлганида Эргаш Жуманбулбулдек закий ижодкор «Кунтуғмиш» достонининг якунида «Яхши етсин муродга, // Ёмон қолсин уятга, // Ёмон фақир не қипти, // У ҳам етсин муродга», – дея дуо қилмасди.

Ҳулоса ва таклифлар. Умуман олганда, муродга етиш – дунёга нима учун келганини, сенга ато этилган неъматларнинг, бошинга тушган мусибатларнинг моҳиятини тушуниш, ўзлигини, ўзининг кимлигини англаш, бир сўз билан айтганда, руҳий камолотга эришиш демакдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзаев Т. “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968. – 172 б;
2. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. – Москва: Наука, 1974. – 216 с.
3. Мирзаева С. Барқарор эпик формулалар поэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. № 6. – Б. 37-42.
4. O'zbek xalq ertaklari. III jildlik. II jild / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – B. 67-77.
5. Шўро сураси, 11-оят; Ва-з-зориёт сураси, 49-оят // Қуръони Карим. Ўзбекча таржима ва изоҳлар / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 452; 502.
6. Бақара сураси, 163-оят; Ихлос сураси, 1-оят // Қуръони Карим. Ўзбекча таржима ва изоҳлар / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 23; 658.

7. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время / Отв. ред. И.Н.Гемуев. – Новосибирск: Наука, 1988. – С. 75-95.
8. Раҳмонов Т.Л. Қадимги мифлар ўзбек фольклори эпик мотивларининг ўзаги сифатида: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1997. – Б. 60.
9. Расулова З.Ж. Ўзбек халқ сеҳрли эртақларида “ғаройиб буюм”лар (спецификаси, генезиси ва бадиияти): Филол. фанл. номз... дисс. – Тошкент, 2012. – Б. 33.
10. Раҳмонов Т.Л. Қадимги мифлар ўзбек фольклори эпик мотивларининг ўзаги сифатида: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1997. – Б. 21.
11. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – Москва: Искусство, 1971. – С. 364.
12. Асқарова Ж.Б. Ўзбек халқ эртақчилиги ва эртақ нашрларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 108.
13. Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. – Тошкент: O'zbekiston, 2016. – Б. 52.

Сарвиноз ПЎЛАТОВА,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети эркин тадқиқотчиси

Email: sarvinopulatova2505@gmail.com

ЎзМУ доценти И.Ўсаров тақризи асосида

CONCEPT AS A WORD REPRESENTING NATIONAL CHARACTER

Annotation

For most people, culture is the art, literature, customs, and daily life of a particular ethnic group. But this means that the parts of culture that have a certain appearance are considered, and the components of cultural ethics, which are not visible to the eye, are being ignored. The article analyzes the characteristics of the concept as an expression of national character.

Key words: Youth culture, street culture, “Melon culture” or “Oriental culture”, origin of culture, archetypal and invariant approach.

КОНЦЕПТ КАК СЛОВО ПРЕДСТАВЛЯЮЩЕЕ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР

Аннотация

Для большинства людей культура — это искусство, литература, обычаи и повседневная жизнь определенной этнической группы. Но это означает, что учитываются те части культуры, которые имеют определенный облик, а компоненты культурной этики, не видимые глазу, игнорируются. В статье анализируются характеристики концепта как выражения национального характера.

Ключевые слова: Молодежная культура, уличная культура, “восточная культура”, происхождение культуры, архетипы и инвариантный подход.

КОНЦЕПТ МИЛЛИЙ ХАРАКТЕРНИ ИФОДАЛОВЧИ ТУШУНЧА СИФАТИДА

Аннотация

Кўпчилилик инсонлар учун маданият муайян этнога тегишли санъат, адабиёт, урф-одатлар ва кундалик турмуш-тарзи саналади. Аммо бу маданиятнинг муайян кўринишга эга бўлган қисмлари ҳисобланиб, кўз билан кўриб бўлмайдиган когнитив англандиган маданий ахлоқ таркибий қисмларининг эътибордан четда қолаётганлигини англатади. Мақолада концепт тушунчасининг миллий характерни ифодаловчи сифатидаги хусусиятлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ёшлар маданияти, кўча маданияти, “Қовунчи маданияти” ёки “Шарқ маданияти”, маданият ибтидоси, архитипи ва инвариантли ёндашув.

Кириш. Лингвокультурологик бирликлар муайян бир маданиятнинг тилда вербаллашган шакли ҳисобланиб, уларсиз тилнинг коммуникатив функциясида тўлақонли фойдаланиш имконсиздир. Шу ўринда айтиш керакки, маданиятнинг ўзи ҳам жуда катта концепт ҳисобланади. Кенг маънода маданиятни инсоннинг олами идрок этиши ва тафаккур қилиши натижасида ўзи учун тўғри деб ҳисоблаган ҳақиқатлари деб ҳисобласак бўлади.[1] Бу ўринда маданият инсонни ҳайвонот дунёсидан фарқлаб турувчи белгиси ҳисобланади. Шунингдек, маданият концептини муайян давр ёки цивилизация ҳақида фикр юритилганда ҳам қўллашимиз мумкин. Мисол учун туркий этносларнинг шаклланишида катта ўринга эга бўлган “Қовунчи маданияти” ёки “Шарқ маданияти” фикримизга далил бўла олади. Маданиятга хусусий нуқтаи назардан ёндашсак, унинг муайян гуруҳ ёки қатламга хос хусусиятни акс эттирганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан: ёшлар маданияти, кўча маданияти. Бу контекстда маданият, этикет, хулқ-атвор, ахлоқ концептлари билан бир концептосферага биришади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Лингвокультурологиянинг асосий бирлиги маданий концептдир. Маданий концепт бу ментал бирлик бўлиб, онгади ментал ва психик ресурслар бирликларини ифодалашга хизмат қилувчи, ҳамда инсон тажрибаси ва билимларини акс эттирувчи информацион тузилма (Е.С.Кубрякова), маданиятнинг асосий бирлиги (В.И.Карасик), инсон онгидаги маданиятнинг хужайраси (Ю.С.Степанов). Концептга бўлган лисоний-маданий ёндашув концептни маданиятнинг таянч бирлиги сифатида қабул қилишни тақозо этади ва маълум бир маданият учун муҳим бўлган

тушунчаларни ўзида акс эттиради. Концептнинг тузилиши мураккаб. Ю.С.Степанов концептнинг уч таркибий қатламини ажратади: (1) асосий, бош белги; (2) қўшимча, ёки бир неча қўшимча, “пассив” белгилар; (3) ташки, лисоний шаклда акс эттириладиган, одатда, умуман эътиборга олинмайдиган ички шакли. Олимларнинг кўпчилиги (С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, Маслова В.А.), концептнинг мураккаб тузилма эканлигини қайд этишади ва уни асосини қуйидагилар ташкил этади деб таъкидлайдилар: 1)маъно; 2)образ; 3)қадрият. Концепт тузилишидаги конституентлар концепт майдонини ёки концептосферани ҳосил қилади. Миллий концептосфера - бу конкрет миллат учун характерли ҳисобланган концептларнинг йиғиндисидир, Концепт ўзида концептуал бўлак, элементларни тақдим этади.

Тадқиқот методологияси. Турли миллат вакиллари ўртасида бўладаган ўзаро муомала чоғида бу каби жиҳатларни инобатга олмаслик турли тушунмовчилик, келишмовчилик, ҳатто тўқнашувларни юзага келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳақда В.А. Сухарев ўзининг “Ишбилармон кишининг этика ва психологияси” номли китобида Ғарбий Европа доришунослик компанияси фаолиятида рўй берган бир ҳаётий мисолни келтиради. Унда компания Европа мамлакатларида яшиганина харидоргир бўлган оғрик қолдирувчи дори воситасини араб давлатларига ҳам сотиш учун олиб боргани, аммо дастлабки кунлари араб харидорлари бу дорини умуман сотиб олмаганлари ҳақида ҳикоя қилинади. Кейинчалик маълум бўлишича, ҳамма айб компания дори воситасини реклама қилишда араб халқлари миллий ўзига хослигини инобатга олмаганлигида эканлиги маълум бўлади. Чунки

учта расмдан иборат рекламанинг биринчисиди аёл кишининг оғриқдан бақираётгани, иккинчисиди дорини қабул қилаётгани, учинчисиди эса дарддан фориг бўлиб, яхши кайфиятда турган ҳолати тасвирланган ва бу расмлар европаликлар удумига кўра чапдан ўнгга қараб кўриладиган қилиб қўйилган экан. Ўнгдан чапга қараб ёзадиган араблар расмларни ҳам шундай тартибда кўрганликларини учун компания рекламаси уларга мутлақо тескари маълумот берган ва шунинг учун улар дори воситасини сотиб олишмаган экан.[3] Шунга ўхшаш воқеа ўзбек ва бошқа миллат кишилари ҳаётида ҳам бўлиб туради. Масалан: Фарғона шаҳрида бўлиб ўтган бир воқеани шундай ҳикоя қилиб берилади: “Уйимизда рус миллатига мансуб телевизор тузатадиган уста ишлаётган пайтда кутилмаганда ҳикичок тутиб қолибди. Дадам рус устага “нима ўғирладинг?” деган экан, у: “мен сенга яхшилиқ қилгани келсам, сен мени ўғри қилдинг”, - деб телевизорни тузатмай чиқиб кетибди. Дадам бизнинг одатимиз шундай, деса ҳам, у ёлғон гапирясан, деб ишонмапти...” Маълумки, ўзбекларда ҳикичок тутаётган кишига “нима ўғирладинг?” деб қўйиш одати бор, қўққисдан шундай дейилса, ҳикичок бирпасда босилиб қолади ва кулги кўтарилади. Буни билмаслик эса ўзаро тушунмовчиликни келтириб чиқарган.

Таҳлил ва натижалар. Маданиятни концепт сифатида тавсифлашга бўлган дастлабки уринишлар антропологлар томонидан олиб борилган. Инглиз антропологи Тайлор “Маданият ибтидоиси” (Primitive culture) деб номланган китобида “Маданият - ... билим, этикод, санъат, ахлоқ, урф-одат, қадрият, қоида ва инсон фаолиятига оид қўнқималарни бирлаштириши”[4] ҳақида фикрларини баён қилади. Антропологиянинг шаклланиши маданият ҳақида кенгроқ тавсифларнинг пайдо бўлишига туртки бўлади. Америкалик антропологлар Кребер ва Клускхонх “Маданият: концептнинг танқидий таҳлили ва таърифлар” (Culture: Critical review and concept definition) асарида маданиятнинг 300 ортиқ таъриф ва тавсифларини келтириб ўтади.[5] Бу таърифларнинг инсоният ҳаётининг барча аспектида камраб олганлиги ва аксариятида қайсидир инсонга хос характер-хусусият изоҳланганлиги билан эътиборни тортади. Лингвомаданиятшуносликнинг алоҳида фан сифатида тадқиқот майдонига эга бўлиши маданият концептининг тилшунослар томонидан ҳам тавсифланишига сабаб бўлади. Ладо “маданиятлар бўйлаб тилшунослик” (Linguistics across cultures) китобида маданият Частаин, Браун кабилар томонидан “яшаш тарзи, ҳаёт тарзи” сифатида талқин қилинишини таъкидлаб ўтади ва маданиятни муайян бир даврда маълум бир инсонлар гуруҳига берилган ғоялар, урф одатлар, қўнқималар ва бошқалар мажмуаси эканлигини алоҳида изоҳлайди.[6]

Лингвокультурологик бирлик сифатида муайян бир халқ маданиятига тегишли бўлган ҳамда тилда вербал ва невербал воситалар орқали воқеаланувчи бирликлар

тушунилади. Уларнинг моҳиятини очиқ бериш учун қиёслаш, тавсифлаш, компонент таҳлил методлари самарали ҳисобланади. Ушбу тоифадаги бирликларнинг характер-хусусиятларини янада ёркинроқ ифода этиш учун уларни таснифий гуруҳларга ажратган ҳолда кўриб чиқиш ўринли саналади. Аммо ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари ва ифода имкониятларига кўра таснифий гуруҳларда фарқлар учраши кузатилади. Тилнинг у ёки бу концепти таҳлилига бағишланган ишлар шарҳи концептнинг шаклланиши ва вербалланиш жараёнларига икки хил ёндашув ҳақида гапириш имконини беради – архитипли ва инвариантли. Архитипли моделда концептга икмон қадар умумийлашган, аммо шундай бўлса ҳам, ҳиссий образли, онгда яширин, редукцияланган шаклда мужассам бўлувчи (тушунчада, тасаввурда, сўз маъносиди) бир нарсаси қаралади. Инвариантли моделда эса маълум семантик соҳани қамраб олувчи тил бирликлари мазмунининг умумлашиш (инвариант) чегараси сифатида намоён бўлади. Концепт инсон онгида тил ва маданиятни бир-бирига бирлаштиради. Шунинг учун унинг мазмунига факат лисоний эмас, шунингдек, маданий бирликларни ҳам киритиш зарур. Концептнинг лингвокультурологик ўзига хос хусусиятлари унинг аниқ бир маданият миқёсида шаклланишидаги культурологик омилларни аниқлайди ва концептнинг лингвокультурологик аспекти сифатида тадқиқ этилади. Тил ва маданиятни бир-биридан айри тасаввур қилиб бўлмайди. Маданиятсиз миллатнинг тили манбаи қуриган дарёга ўхшайди. Маданият концептининг мураккаб концептуал характерга эга эканлиги унга нисбатан аниқ тавсиф ёки таърифни келтириш имкониятимизни чеклайди. Бу эса лексикограф олим Ҳинкелнинг “маданият концептини инсоният жамияти, гуруҳ, тизим, хулқ-атвор ёки фаолиятга оид дискурс таркибиди олиб тавсифлаш керак”.[2] деган мулоҳазалари асосли эканлигини кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, концептнинг вербаллашуви биринчи босқичи бўлиб воқеликнинг у ёки бу объекти ҳақида тасаввурлар вужудга келиши хизмат қилади. Шундан сўнг концептни тушуниш, унинг маънавий мазмунини мувофиқ сўз етимони билан онгимизда боғлаш юз беради. Вербаллашнинг биринчи босқичидаёқ концепт ўзининг образли вербаллашуви босқичида йтакчи факторга айланидиган этнотил ўзига ҳослигига эга бўлади. Вербаллашнинг иккинчи босқичида сўзнинг ички шакли ҳосил бўлади – образ – концептнинг маънавий маркази шаклланади. Вербаллашнинг учинчи босқичида образнинг метонимик шаклланиши юз беради. Сўзнинг символик шаклланишига туртки бўладиган образли тушунча пайдо бўлади. Ниҳоят концепт шаклланиши ва вербаллашувининг тўртинчи босқичида мифга йўналтириш, яъни мазкур маданият парадигмасида маълум символ юзага келади.

АДАБИЁТЛАР

1. L. Teppermen. J.Curtis. S.Wilson and others.. Small world. International reading in sociology. Ontario. Prentise Hall Canada. INC.
2. E. Hinkel. Culture in Second Language Teaching and Learning. Cambridge University Press. 1999.
3. Сухарев Б.А. Этика и психология делового человека. с. 151.73
4. The New Encyclopedia Britannica. 1991. Volume 16.
5. H.N. Seelye. Teaching culture: Strategies for intercultural communication. Third edition. National textbook company. 1993.
6. R. Lado. How to compare two language. Culture bound. Bridging in the cultural gap in the language classroom. Cambridge university press.1986
7. Алланазарова, Маъмура. - Миллий маданий концепт тушунчаси. 260-268-б. Общество и инновации. 2020/10/20. Volume 1. DOI:10.47689/2181-1415-vol1-iss1-s-pp260-268

Kamola RIZAYEVA,
TDTU Amaliy ingliz tili kafedrasida o'qituvchisi

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK MEDIADISKURSINING NUTQIY JANR SIFATIDA UMUMIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mediadiskurs har qanday nutq shakllari, ya'ni media bilan bog'liq sub'yekt va adresat hisoblanadi. Bu nutqning ta'rifini hisobga olib, mediaga oid lingvistik materialni o'rganishni nazarda tutadi va uning mavjudligining madaniy, fazoviy-vaqt sharoitlari va shuningdek, uni yaratuvchilarning ijtimoiy-madaniy va shaxsiy xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu maqola mediadiskursning nutqiy janr sifatida umumiy xususiyatlari haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: Diskurs, mediadiskurs, nutq, nutqiy janr, sub'yekt, adresat, diskurs matn, nutq funksiyalari.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ENGLISH AND UZBEK MEDIA COURSE AS SPEECH GENRES

Annotation

Media discourse is any form of speech, that is, the subject and addressee related to the media. It involves the study of linguistic material related to the media, taking into account the definition of speech, and includes the cultural, spatial-temporal conditions of its existence, as well as the socio-cultural and personal characteristics of its creators. This article provides information about the general features of media discourse as a speech genre.

Key words: Discourse, media discourse, speech, speech genre, subject, addressee, discursive text, speech functions.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО МЕДИАКУРСА КАК ЖАНРОВ РЕЧИ

Аннотация

Медиа дискурс – это любая форма речи, то есть субъект и адресат, относящиеся к средствам массовой информации. Он предполагает изучение языкового материала, относящегося к средствам массовой информации, с учетом определения речи, и включает в себя культурные, пространственно-временные условия ее существования, а также социокультурные и личностные особенности ее создателей. В данной статье представлена информация об общих чертах медиа дискурса как речевого жанра.

Ключевые слова: Дискурс, медиа дискурс, речь, речевой жанр, субъект, адресат, дискурсивный текст, речевые функции.

Ko'p yillar davomida nutq tushunchasiga ta'rif berish tilshunoslikdagi muammolardan biri bo'lib kelgan. Nutq lingvistik kategoriya sifatida murakkab va ko'p qimmatli tadqiqot ob'ektidir. Bu murakkablik shundan iboratki, nutq bir tomondan nutq va muloqot, lingvistik xulq-atvor, ikkinchi tomondan qo'zg'almas matn o'rtasidagi oraliq hodisadir.

Nutq lingvistikasida, pragmatolingvistikada, psixolingvistikada, sotsiolingvistikada va madaniy tilshunoslikda qo'llaniladigan ko'plab atamalar noaniq talqin qilinadi. Ular orasida nutq tushunchasi bor. Zamonaviy tilshunoslikda nutqning ko'plab ta'riflari mavjud. "Diskurs" atamasini tilshunoslikka birinchi bo'lib E.Benveniste kiritgan. U nutqni nutq sub'ekti aniq aralashuviz yuzaga keladigan hikoyadan keng va tor ma'noda tushunishni taklif qiladi [1]. Keng ma'noda nutq (murakkab kommunikativ hodisa sifatida) ma'lum vaqt va fazoviy sharoitda kommunikativ harakat jarayonida so'zlovchi, tinglovchi (kuzatuvchi va boshqalar) o'rtasida yuzaga keladigan kommunikativ hodisadir. [2].

Ushbu kommunikativ harakat og'zaki, yozma, og'zaki va og'zaki bo'lmagan tarkibiy qismlarga ega bo'lishi mumkin. Do'st bilan oddiy suhbat, shifokor va bemor o'rtasidagi suhbat, gazeta o'qish buning odatiy misollaridir [3].

Tor ma'nodagi nutq (matn yoki suhbat sifatida) kommunikativ harakatning og'zaki tarkibiy qismi bo'lib, u "matn" yoki "suhbat" deb ataladi. Shu ma'noda, nutq atamasi kommunikativ harakatning tugallangan yoki davom etayotgan "mahsuloti", uning yozma yoki nutq natijasini bildiradi, uni qabul qiluvchilar talqin qiladi. [4]. Ya'ni, nutq eng umumiy ma'noda kommunikativ harakatning yozma yoki nutq og'zaki mahsulotidir. Tilshunoslikda "diskurs" atamasi bugungi kunda eng keng tarqalgan va ayni paytda eng noaniqlaridan biri hisoblanadi.

Diskurs va matn atamalari nutqning ikki jihati sifatida ularni birlashtiruvchi umumiy atama nutqga nisbatan o'ziga xos bo'ladi. Diskurs deganda keng tushuniladi – aytilgan va yozilgan hamma narsa, boshqacha aytganda, "bir vaqtning o'zida lingvistik material" bo'lgan nutq faoliyati [5] va uning har qanday tasvirida - tovush yoki grafik tushuniladi.

Diskurs bayonot tushunchasi bilan, bayonotlar guruhi, integral nutq ishi bilan bog'liq bo'lib, bu borada Debora Shifrin belgilangan kontsepsiyani talqin qilishning uchta asosiy yondashuvini belgilaydi.

Birinchi yondashuv formal yoki strukturaviy yo'naltirilgan tilshunoslik nuqtai nazaridan amalga oshiriladi va nutqni "gap yoki ibora darajasidan yuqori bo'lgan til" deb ta'riflaydi.

Ikkinchi yondashuv keng ijtimoiy-madaniy kontekstda har qanday "tildan foydalanish" sifatida nutqning funksional ta'rifi bilan bog'liq.

Ta'rifning uchinchi versiyasi yuqoridagi ta'riflarning sinteziga asoslanadi - u shakl va funktsiyaning o'zaro ta'sirini ta'kidlaydi – "bayonot sifatida nutq", ya'ni nutq lingvistik tuzilmaning izolyatsiya qilingan birliklarining ibtidoiy to'plami emas, "birdan ortiq jumla", lekin tildan foydalanishning funksional jihatdan tashkil etilgan, kontekstuallashtirilgan birliklarining ajralmas to'plami hisoblanadi.

Diskurs deganda hayotga singib ketgan nutq, kommunikativ vaziyatda yozilgan nutq, nutq faoliyati jarayoni va natijasi tushuniladi. Diskurs real vaziyatning barcha boyliklarini, ya'ni muloqot qiluvchilarning shaxsiyatlarini, ularning motivlarini, niyatlarini, ijtimoiy mavqei aks ettiruvchi faoliyat turi sifatida qaraladi. Nutq "tilda" inson hayotining markaziy momentidir, B.M. Gasparov lingvistik borliqni shunday deb ataydi: "Tildan foydalanishning har bir

harakati, xoh u yuksak qadriyatga ega bo'lgan asar bo'lsin, xoh dialogdagi o'tkinchi mulohazalar bo'lsin, inson tajribasi-ning uzluksiz harakatlanuvchi oqimining zarrasi hisoblanadi.

Bu qobiliyatda u o'ziga xos sharoitlarni o'zlashtiradi va aks ettiradi. Bu holatlarga quyidagilar kiradi:

- 1) muallifning kommunikativ niyatlari;
- 2) muallif va qabul qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlar;
- 3) muhim va tasodifiy barcha turdagi "vaziyatlar";
- 4) butun davrning va shu o'ziga xos muhitning va xabar bevosita yoki bilvosita murojaat qilingan aniq shaxslarning umumiy g'oyaviy xususiyatlari va uslubiy iqlimi;
- 5) xabarning o'zi ham, u kiritilgan kommunikativ vaziyatning ham janr va uslub xususiyatlari;
- 6) oldingi tajribaga ega bo'lgan birlashmalar to'plami, u yoki bu lingvistik harakatning orbitasiga tushib qolgan[5].

Nutqning turli tushunchalarini umumlashtirib, M.L.Makarov nutqni aniqlaydigan asosiy koordinatalarni ko'rsatadi: rasmiy, funktsional, vaziyatli talqin.

Rasmiy talqin - nutqni gap yoki superfaza birlik darajasidan yuqori shakllanish, dialogda abzas yoki replikalar to'plami sifatida ifodalangan murakkab sintaktik butunlik sifatida tushunishir. Bu shakllanishning yaxlitligini ta'minlaydigan konnektorlar tizimi bu yerda birinchi o'ringa chiqadi.

Funktsional talqin - nutqni tildan foydalanish sifatida tushunishdan iborat. Nutqni funktsional tushunishning torroq versiyasi "matn va jumla" – "muloqot va so'z" korrelyatsiyasini o'rnatishdir, ya'ni nutqni tildan foydalanishning funktsional jihatdan tashkil etilgan, kontekstualashtirilgan birliklarining ajralmas majmui sifatida tushunish [6].

Diskurs ta'rifiga noaniq yondashuv P. Serio tomonidan qayd etilgan [7], u "diskurs" atamasining sakkiz ma'nosini aniqlaydi:

1. "Nutq" tushunchasining ekvivalenti, ya'ni har qanday konkret gap.
2. So'z birikmasidan kattaroq bo'lgan birlik.
3. Gapning gapning holatini hisobga olgan holda uni oluvchiga ta'siri.
4. Gapning asosiy turi sifatida suhbat.
5. Gapdan olingan gap.
6. Til birliklaridan foydalanish, ularning nutqiy aktuallashuvi.
7. Ijtimoiy yoki mafkuraviy jihatdan cheklangan turdagi bayonotlar, masalan, feministik nutq.
8. Matn ishlab chiqarish shartlarini o'rganish uchun mo'ljallangan nazariy konstruktsiya.

M.Stubbs nutqning uchta asosiy xususiyatini ajratib ko'rsatadi:

- 1) rasmiy ravishda bu jumladan hajm jihatidan oshib ketadigan til birligi;
- 2) mazmun jihatidan nutq sotsial kontekstda tilning qo'llanilishi bilan bog'liq;
- 3) o'zining tashkil etilishida nutq interaktiv, ya'ni dialogik [8].

Muloqot turlari o'rtasidagi aniqroq farqlar janr tushunchasi yordamida tavsiflanadi, masalan: "yangilik nutqi", "mediaga oid nutq", "ilmiy nutq", chunki nutq, shu jumladan mediaga oid nutq nutq faoliyati jarayonidir va quriladi. Janr qonuniyatlariga ko'ra, muayyan tuzilishga ega bo'lgan:

1. Qasddan reja;
2. Haqiqiy reja (jonli faoliyatda aloqa loyihasini amaliy amalga oshirish);
3. Virtual reja (muloqotning semantik birliklarini uzatish va idrok etishning aqliy mexanizmlari, shu jumladan, qiymat yo'nalishlari, identifikatsiyalash, talqin qilish usullari va boshqa aqliy operatsiyalar);
4. Kontekst rejasi (ijtimoiy-madaniy, tarixiy va boshqa kontekstlarga asoslangan semantik maydonni kengaytirish);

5. Nutqning psixologik rejasi, uning boshqa barcha rejalarini qamrab olgan, ularning hissiy jihatdan yuklangan komponenti sifatida harakat qiladi.

Janr - bu vaziyatning shartlari va foydalanish maqsadi bilan belgilanadigan jins, nutqning xilma-xilligi hisoblanadi. Nutq janri deganda odamlar o'rtasidagi ijtimoiy va nutqiy o'zaro ta'sirning tipik holatlarining lingvistik dizayni tushuniladi [7]. Hozirgi vaqtda diskursiv tahlilda "janr" tushunchasidan foydalaniladi. Janr nutq birligi sifatida qaraladi, garchi janrlarning to'liq tasnifi mavjud emas.

Janrlar qandaydir barqaror xususiyatlarga ega, ammo janrlarning lingvistik o'ziga xosligi muammolari hali etarlicha ishlab chiqilmagan. T.A.van Deyk mediaga oid nutqni ijtimoiy soha bilan chegaralangan janr deb hisoblaydi. Shu bilan birga, u mediaga oid nutq institutsional nutqning bir shakli ekanligini ta'kidlaydi. Bu shuni anglatadiki, siyosatchilarning nutqlari hukumat yig'ilishi, parlament sessiyasi, mediaga oid partiya qurultoyi kabi institutsional muhitda ishlab chiqariladigan nutqlar hisoblanadi.

Amerikalik tilshunos J.Beyber tomonidan olib borilgan tadqiqotda ko'pgina janrlar uchun barqaror formal xususiyatlarni ajratib ko'rsatish juda qiyin ekanligi aniqlangan. Bundan tashqari, J.Beyber janrlarni barqaror lingvistik xususiyatlardan mahrum bo'lgan madaniy tushunchalar sifatida ko'rib chiqishni taklif qiladi va qo'shimcha ravishda o'tgan zamon shakllari, kesimlar, shaxs olmoshlari qo'llanilishi kabi empirik tarzda kuzatiladigan va miqdoriy jihatdan o'lchanadigan parametrlarga asoslangan nutq turlarini ajratishni taklif qiladi[9].

Mediaga oid nutq janrlarining batafsil tasnifini birinchi marta E.I. Sheygal mediaga oid nutqni "mazmuni media sohasiga tegishli bo'lgan har qanday nutq shakllari" deb tushunadi[10]. Uning fikricha, janrlarni farqlash mumkin: institutsionallik / rasmiylik parametri bo'yicha; sub'ekt-manzil munosabatlari bo'yicha; mediaga oid sotsiolektlarning variantlari bo'yicha; hodisani mahalliyashtirish bo'yicha; mediaga oid nutq sohasidagi muayyan janrning markazlashganligi yoki marginalligi darajasiga ko'ra; etakchi niyatning tabiatiga ko'ra.)

E.I. Shaygal mediaga oid nutqning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Institutsional mediaga oid nutq, uning doirasida faqat siyosatchilar tomonidan bevosita yaratilgan va mediaga oid muloqotda qo'llaniladigan matnlar (parlament stenogrammasi, mediaga oid hujjatlar, ommaviy chiqishlar va mediaga oid yetakchilarning intervyulari va boshqalar) bo'ladi. ishlatilgan.

2. Jurnalistlar tomonidan yaratilgan va matbuot, televidenie, radio va internet orqali tarqatiladigan matnlardan foydalaniladigan ommaviy axborot vositalari (OAV) mediaga oid nutqi.

3. Rasmiy va ishbilarmonlik mediaga oid nutqi apparat aloqasi bilan bog'liq bo'lib, uning doirasida davlat apparati xodimlari uchun mo'ljallangan matnlar yaratiladi.

4. Professional jurnalist bo'lmagan, vaqti-vaqti bilan mediaga oid muloqotda qatnashadigan "oddiy fuqarolar" tomonidan yaratilgan matnlar. Bular siyosatchilar yoki davlat idoralariga yo'llangan har xil xat va murojaatlar, ommaviy axborot vositalariga yo'llangan xatlar va hokozolar bo'lishi mumkin.

5. "Mediaga oid detektiv hikoyalar", "mediaga oid she'riyat" va keyingi yillarda juda keng tarqalgan mediaga oid xotiralar matnlari.

Mediaga oid nutq, tilshunoslar nuqtai nazaridan, ko'plab funktsiyalarni bajaradi.

Nutq funktsiyalarining xilma-xilligini hisobga olsak, ularning barchasi mediaga oid to'g'rilik mafkurasiga ega va jamoatchilik ongini, shu jumladan hokimiyat uchun kurashda manipulyatsiya qilish orqali mediaga oid maqsadlarga erishishga qaratilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Turli mualliflarning tasniflarini hisobga olgan holda, O.V. Epshteyn eng umumiy semantik-pragmatik kategoriya-larni ajratib ko'rsatadi, ya'ni. mediaga oid nutqning bir qismi sifatida o'ziga xos xususiyatlar [60]:

1) muallif obrazi.

2) manzillilik.

3) informativlik (bu kategoriya ko'p yoki kamroq darajada har qanday muloqot harakatini tavsiflaydi, lekin baribir bevosita nutqning kommunikativ maqsadlariga bog'liq. Mediaga oid nutqning maqsadi va uning ijtimoiy maqsadi adresatlarni mediaga oid jihatdan to'g'ri harakat qilish zarurati bilan ilhomlantirishdir.

4) niyatlilik.

5) baholash (jamiyatda mediaga oid hodisaga ma'lum munosabatni shakllantirish va unga ushbu mavzu uchun zarur bo'lgan baho).

6) an'anaviylik (klişeli, terminologik, ritualistik (ya'ni stereotipli xatti-harakatlar).

7) emotitivlik / ekspressivlik.

8) modallik (so'zlovchi ongida voqelikka munosabat).

9) intertekstuallik (universal matnda amalga oshiriladigan ijtimoiy va lingvistik tuzilmalar o'rtasidagi munosabatlar,

matnlarning umumiy va xususiy xususiyatlarining majmui, mazmun darajasida gapning qurilishi).

10) sotsial-madaniy kontekstuallik (ijtimoiy-madaniy kontekstlarni idrok etish jarayoniga jalb qilish).

Mediaga oid nutqning o'ziga xos shakli - inaugural nutq bo'lib, u umuman mediaga oid muloqotning asosiy tushunchasini to'liq aks ettiradi - ishontirish (muloqot jarayonida ishontirish maqsadida pragmatik-nutq ta'siri) va taklif qilish (qabul qiluvchining kognitiv tizimiga ta'sir qilish. adresatning ruhiyati, uning his-tuyg'ulari, irodasi va ongiga ta'sir qilish jarayoni) [11].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilishimiz mumkinki, nutq kommunikativ tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, ko'plab ilmiy talqinlarga imkon beradi. Mediaga oid nutq institutsional nutq sifatida til tizimi, nutq faoliyati va matnni qamrab oluvchi nihoyatda keng tushunchaga aylanadi..

Diskurs mediaga oid muhitda mediaga oid harakatga hamroh bo'lsa, mediaga oid hisoblanadi. U umumiy til funktsiyalariga va faqat mediaga oid nutq uchun xarakterli funktsiyalarga ega.

ADABIYOTLAR

1. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения / Е.А. Земская. – М.: Наука, Флинта. – 240 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов// О.С. Ахманова. – М.: “Советская энциклопедия” – 608 с.
3. Карасик В.И. О категориях дискурса //Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты: сб. науч. ст. – Волгоград
4. Базылев, В.Н. К изучению политического дискурса в России и российского политического дискурса // Политический дискурс в России.
5. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр – М.: УРСС Эдиториал, 2007. – 257 с.
6. Бахтин, М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – 445 с.
7. Феденева Ю.Б. Функции метафоры в политической речи // Художественный текст: структура, семантика, прагматика / Ю.Б. Феденева. – Екатеринбург, 1997. – 360 с.
8. Шейгал, Е.И. Структура и границы политического дискурса // Филология – Philologica, №14. Краснодар, 1998. – с.22-29.
9. Шейгал, Е.И. Язык и власть // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – Волгоград, 1999. – 272 с.
10. Gerbner G. Mass Media and Human Communication Theory // Sociology of Mass Communications. / Ed.: D. McQuail – Harmondsworth: Penguin, 1972. – p. 35–58.
11. Stubbs M., Discourse analysis / M. Stubbs. – Oxford: Basil Blackwell, 1983. – 272 p.
12. Rathmayr R. Neue Elemente im russischen politischen Diskurs seit Gorbatschow // R. Rathmayr – Wien: Passagen, 1995. – 211 p.
13. Schiffrin D. Approaches to Discourse / D. Schiffrin. – Oxford (UK) and Cambridge (Mass.): Blackwell, 1994. – 470 p

Баходир СУЮНОВ,
E-mail: Baxasuyun@gmail.com

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д Б.Р.Менглиев тақризи асосида

THE ISSUE OF TERMS AND FURTHER LANGUAGE UNITS

Annotation

This article is devoted to the issue of terms, words, expression and realities in the Uzbek language and their pragmatics. It reflects the terms of the language and their specific features, the practical and theoretical issues of terminology today, and opinions on the use of terms.

The author operated the Uzbek language and foreign language scientific sources to cover the topic, thoroughly analyzed terms, words, phrase and realities, as well as their similarities and differences, and conjectured relevant conclusions.

Key words: Term, word, lexeme, reality, terminology, expression, equivalent, component, context, neologism, alternative.

ВЫПУСК ТЕРМИНОВ И ДРУГИХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросу о терминах, словах, терминах и реалиях в узбекском языке и их прагматике. В ней отражены термины языка и их специфические особенности, практические и теоретические вопросы современной терминологии, мнения об употреблении терминов. Автор использовал для освещения темы узбекскоязычные и иноязычные научные источники, тщательно проанализировал термины, слова, термины и реалии, а также их сходства и различия и сделал соответствующие выводы.

Ключевые слова: Термин, слово, лексема, реальность, терминология, эквивалент, компонент, контекст, неологизм, альтернатива.

ТЕРМИН ВА БОШҚА ТИЛ БИРЛИКЛАРИ МАСАЛАСИ

Аннотация

Ушбу мақола ўзбек тилидаги термин, сўз, атама ва реалиялар ҳамда уларнинг прагматикаси масаласига бағишланган. Унда тилдаги терминлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалалари, терминларни қўллашги доир фикр-мулоҳазалар ўз аксини топган. Муаллиф мавзунини ёритишда ўзбек тили, шунингдек хорижий тилдаги илмий манбалардан ҳам фойдаланиб, термин, сўз, атама ва реалиялар ҳамда уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини атрофлича таҳлил қилган, тегишли хулосалар чиқарган.

Калит сўзлар: Термин, сўз, лексема, реалия, терминология, атама, эквивалент, компонент, контекст, неологизм, муқобил.

Кириш. Ўзбек тилининг давлат тили мартабасига эга бўлиши маънавий-маданий ҳаётимизда улкан воқеа бўлиб, тил муаммоларини ҳал этишда, ўқув-идора ва бошқарув ишларини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбек тили дунёдаги энг қадимий ва энг бой тиллардан биридир. Унинг тарихи – ўзбек элати ва миллатининг тарихи, умумхалқ тили бойликлари – сўз ва атамалар, термин ва реалиялар, нақл ва иборалар тарихи ҳамдир.

Тилимиздаги терминларнинг муайян қисмини ўзбекча тиббий терминлар ташкил этади. Шу билан биргаликда, ўзбек тили терминологиясида хорижий тиллар, жумладан, юнон, латин, рус, араб, тожик ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган терминлар ишлатилиб келинмоқда. Бундай халқаро терминларнинг ҳам она тилимиз тараққиётида ўз ҳиссаси бор.

Туркий тилда сўзлар ва атамаларнинг илк қиёсий тадқиқотчиси Махмуд Кошғарийдир. Тилшуносликка доир терминларнинг дастлабки намуналари “Девону луғотит турк” асарида учрайди. Бу асарда туркий сўз ва терминлар билан биргаликда, арабча ва тожикча сўз ва терминлар ҳам тадиқ қилинган. У ўз замонасида туркий тилнинг турли лаҳжаларидаги термин, сўз ва атамаларни тўплабгина қолмасдан, уларга илмий изоҳ ва шарҳлар ҳам берган. Жумладан, муаллиф ўзининг “Девону луғотит турк” асарида ўт сўзининг ўсимлик, қуруқ ҳашак, даво ва заҳар сингари тўрт хил маънода ишлатилишини кўрсатиб ўтган [1].

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ҳамда илмий-техник ўзгаришлар даврида жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда, янги-янги сўз ва тушунчалар юзага келмоқда. Булар эса, ўз навбатида тилимизда янги терминларни ҳам юзага келтиради. Илгаридан ишлатилиб келинаётган қатор лексемалар янги маъно касб этмоқда.

Бинобарин, бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларнинг ўзбекча муқобилларини яратиш, уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик вазифага айланди. Она тилимизни, унинг ички ва ташқи имкониятларини янада тарафдор тадқиқ этиш, терминологиянинг долзарб масалаларини атрофлича ўрганиш ҳозирда, айниқса муҳимдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбек тилида сўз, атама ва термин тушунчалари мавжуд бўлиб, уларни маъно ҳамда вазифаларига кўра ўзаро фарқлаш лозим. Аммо сўз, атама, реалия ва терминлар аралаш ҳолда, яъни бирининг ўрнига иккинчиси ишлатилаверади. Натижада, табиий равишда, тилимизда ғализлик ва муаммолар келиб чиқади. Ҳатто, “термин”, “терминология” кабилар “атама”, “атамашунослик” лексемалари билан алмаштириб қўлланиладиган бўлди, “атама”, “атамашунослик” каби тушунчаларнинг умуммиллий характерга эга эканлиги эътиборга олинмайди. Чунки, “атама” дейилганда, ономастика (топонимия, антропонимия, ойконимия)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади. Аслида, фанда аввалдан истъмолда бўлган “термин” ва

“терминология” лексемаларини қўллаш мақсадга мувофиқдир[2].

Тилимизнинг лексик қатлами табиий равишда янги сўз ва терминлар ҳисобига бойиб, ривожланиб бормоқда. Бундай ривожланиш, аввало тилининг ўз ички имкониятлари асосида, иккинчидан хорижий тиллардан сўз ва терминлар ўзлаштириш орқали амалга ошади.

Ҳар бир фан ёки соҳанинг ривожланиш даражаси мазкур соҳа терминологиясининг қай даражада тараққий этганилиги ёки тартибга солинганлиги билан белгиланади. Бирор соҳада фойдаланиладиган терминнинг маъноси ва ифода шакли аниқ бўлмас экан, шу соҳада турли ноаниқликлар ва муаммолар келиб чиқаверади. Ҳар бир соҳанинг тараққиёт кўрсаткичи унинг барқарор илмий терминологияга эга эканлиги билан маълум даражада боғлиқдир.

Терминларнинг умумистеъмолдаги сўзлардан фарқли жиҳати шундаки, уларнинг қўлланилиш доираси чегараланган бўлади. Тилда терминлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди, аксинча заруратга қараб юзага келади ёки яратилади.

Терминни термин бўлмаган сўз ва иборалардан фарқлаш учун унинг ўзига хос хусусиятини билиш керак. Бу хусусиятлар асосан иккита:

Биринчидан, термин бир маъноли (моносемик) сўз ёки ибора бўлади, у кўчма маънода қўлланмайди.

Иккинчидан, термин маълум бир соҳада (маълум бир фан ёки касб-хунарда) қўлланиладиган сўз ёки ибора саналади.

Маълумки, фанда реалияларни, аввало терминлардан, қолаверса атамалардан фарқлаб олиш зарур, деган қарашлар ҳам мавжуд.

Термин бирор фан ёки техникага доир аниқ бир тушунчани, воқеа-ҳодисани ифодалайди, бир маъноли, синоним ва эмоционал-экспрессив бўёқлардан холи бўлади (бирок дублетларга эга бўлиши мумкин), кўпинча ўзлашган сўзлардан иборат бўлади.

Айни пайтда, шундай хусусиятлар реалияларда ҳам мавжуд. А.Д.Швейцернаинг фикрича, шундай реалиялар мавжудки, уларни бир пайтнинг ўзида ҳам реалия, ҳам термин, деб аташ мумкин, ҳатто “термин-реалия” деган атама ҳам бор. Бирок, улар ўртасида маълум маънода фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, реалия ҳам эквивалентсиз лексика ҳисобланса-да, термин каби таржима тилида ҳар қандай контекст ичида изоҳланавермайди. Масалан, уикенд, грин-холл терминлари ўзлашган сўзлар сифатида “дам олиш”, “ҳордиқ”, “томошахона”, “ўйинхона” сўзлари билан изоҳланиши мумкин[3].

Термин – миллий, тарихий, маҳаллий бўёқларга эга эмас ва одатда номинатив вазифани бажаради. Реалиялар эса ўзиде маҳаллий, миллий колоритни акс эттириб, бадиий ифода воситаси сифатида ҳам фойдаланиладиган, маълум бир халқ тилига хос сўздир[4]. Терминдан эса муайян бир миллатга мансубликни талаб қилиш мумкин эмас. У ифодалаган предмет ёки тушунча турли алоқалар воситасида бошқа тилларга осонгина ўтиши мумкин.

Г.В.Чернов реалияларнинг терминлардан фарқи ҳақида қуйидагиларни таъкидлаган эди[5]:

“Реалия ўзи вужудга келган тил қобиғида кенг ишлатилиши, аксинча бошқа тилларга ўтганда, бегона сўз сифатида қабул қилиниши билан характерланади”. Шу ўринда таъкидлаш керакки, баъзи минтақаларда учровчи ҳайвонларни бошқасида учратмаслик мумкин. Бундай ҳодисалар тил лексикасида ҳам ўз аксини топади. Масалан, Жанубий Америкада учрайдиган койот, лама; Африкада учрайдиган жирафа, гепард, леопард; Австралия кенгуруси сингари ҳайвон номлари (реалиялар)ни ўзбек тилига худди шундай ўтган, дейиш мумкин.

Мазкур реалиялар, айни пайтда, бошқа тилларда неологизм яратишга эҳтиёж туғдирмайди. Бундай

ҳодисаларни бошқа соҳаларда ҳам учратиш мумкин ва уларни таржима қилиш таржимондан лугатлар ва энциклопедияларга қараш, ушбу сўзнинг таржима тилида кенг ёки тор доирада тарқалганлигини ҳисобга олиш, сўз ифодаловчи колорит, контекстни чуқур ва атрофлича ўрганишни талаб қилади. Масалан, озиқ-овқат, ичимлик ва овқатланиш жойларига оид реалиялар: палов, гўжа, кимиз, бўза, чойхона ва б.

Кийим-кечак номлари: кимоно, сари, чакмон, паранжи; санъат ва маданиятга оид: лазги, тановар, мустаоз; мусика асбоблари: най, ғижжак, дутор, балалайка, гитара; мифологияга оид: пари, ялмоғиз кампир, учар гилам; диний тушунчаларни ифодаловчи реалиялар: ҳаж, мачит, хўжа, эшон, дарвеш ва бошқалар.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6884-сон Фармонида давлат тилини янада ривожлантириш, унинг халқаро нуфузини ошириш, маиший хизмат, ҳарбий, тиббиёт ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилаётган хорижий сўз ва терминларнинг ўзбекча муқобиллари ва уларнинг лугатини яратиш, ўзбек тилига илгор технологияларни татбиқ этиш ва бу борадаги илмий тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлаш сингари долзарб масалалар кўзда тутилган ва улар ушбу тадқиқотимизга методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар Терминнинг тузилиши масаласи, яъни унинг неча қисмдан иборат бўлиши, ихчаноихчамлиги ҳам баҳс-талаш масалалардан бўлиб, бу ҳодисанинг ижобий ёки салбий эканлиги ҳақида аниқ бир фикр билдирилмаган[6]. Терминга нисбатан қўйиладиган, лекин амалда ҳар доим ҳам эришиб бўлмайдиган талаблардан бири – унинг ихчам бўлишидир.

Кейинги йилларда қатор муаллифлар томонидан терминга берилган таърифларда унинг муайян фан соҳасига оид тушунчаларнинг ифодаси бўлган сўз ва сўз бирикмаси эканлиги таъкидланган[7]. Шуниси ҳам борки, терминга берилган таърифларда термин сифатида ишлатилаётган бирикмаларнинг таркиби, яъни унинг неча қисм (компонент)дан иборат бўлиши ҳақида маълумотлар йўқ. Ваҳоланки, аксарият ҳолларда икки, уч қисмдан иборат терминлар билан бир қаторда, беш, олти, етти, ҳатто ундан ҳам ортиқ компонентлардан ташкил топган терминларни учратиш мумкин. Айрим илмий тадқиқотларда ўзбек кимё терминологиясида 94 фоиз икки қисмли бирикма термин билан бирга, беш, олти қисмдан иборат терминлар ҳам бор эканлиги қайд этилади[8].

Термин ҳақида фикр юритилар экан, термин ўзинима? -деган сволнинг туғилиши, табиий. Термин – касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуктаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёки бирикмадир[9].

Ҳақиқатан ҳам шундай, чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланилади, аниқроқ қилиб ифодаласак, касб-хунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт-шароит яратади.

Хулоса ва таклифлар.Биринчидан, терминлар лугавий бирликлар ҳисобланади. Ахборот бериш, тушунча аниқлаш хусусияти терминларни сўз сифатида тавсифлаш имконини беради, аммо терминлар семантик хусусиятлари, услубий имкониятлари жиҳатига кўра сўздан фарқланади.

Иккинчидан, терминнинг аниқлиги, бир маънолилиги ва илмийлиги уни умумистеъмолдаги сўз ва атамалардан фарқлаб туради. Муайян фанга оид терминлар тил тизимининг энг асосий ва энг муҳим бирликлари бўлиб,

шу соҳанинг мавжудлигини кўрсатади, тараққиёт даражасини белгилайди.

Учинчидан, бугунги кунда тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг шаклланиши натижасида терминология тизими шахс омили нуктаи назаридан

тадқиқ қилина бошлади. Терминларнинг тизим асосида таҳлил қилиниши соҳа муаммолари, масалалари, объекти, предмети, мақсад ҳамда вазифаларига оид муҳим маълумотлар беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент, Т-1. 1960.
2. Расулов Р. Термин хусусиятлари. // СамДУ Ахборотномаси. 2005 йил 2-сон.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Изд.2, М.: 1986
4. Бахронова Д. Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда меъёр ва миллий-ассоциатив фикрлаш муаммолари. // – Тошкент: 2011. 97-б.
5. Чернов В.Г. К вопросу передачи безэквивалентной лексики при переводе на английский язык. – Москва: 1958
6. Мирахмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. Тошкент: “Фан”, 2010. 10-б.
7. Даниленко В.П. Русская терминология. М., 1977. 90-стр., Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. Тошкент, 2002. 104-б.
8. Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации. Дисс. канд. филол. наук. Т.: 1986. – С.3-8.
9. Расулов Р., Суюнов Б., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Тошкент, 2010. 44-б.

УДК:159.9(575.1)

Сарвиноз ТОХИРОВА,
Ассистент кафедры английского языка СамГУ имени Ш.Рашидова
Email: tokhirovasarvinov29@gmail.com

На основе отзыва профессор СамГУ д.ф.н. Хамроева Дж.

LITERARY VALUE OF TRANSLATIONS TAJIK WRITER S. AYNI'S WORKS INTO ENGLISH

Abstract

The article deals with the problem of studying and translating the works of modern Tajik writers in England, which has become the subject of serious scientific research. One of such literary figures of the world is Sadriddin Aini, who created great works. The translation of the works of Tajik poets into English has been carried out for centuries and continues to this day. Although there are few sources and translations in English, they have preserved them as an indicator of the popularity of Sadriddin Aini in England, and, of course, the works of Sadriddin Aini and his translation are the main object of our study. The personalities of great people and their priceless works are presented to the world through translations. Therefore, Sadriddin Aini gained popularity in the West, especially in England, thanks to the efforts of translators.

Key words: Literature, Persian and Tajik, West, Europe, translation, translator, work.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ ПЕРЕВОДОВ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТАДЖИКСКОГО ПИСАТЕЛЯ С. АЙНИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

В статье рассматривается проблема изучения и перевода произведений современных таджикских писателей в Англии, ставший предметом серьезных научных исследований. Одним из таких литературных деятелей мира является Садриддин Айни, создавший великие произведения. Перевод произведений таджикских поэтов на английский язык ведется веками и продолжается по сей день. Хотя источников и переводов на английском языке немного, но они сохранили их как показатель известности Садриддина Айни в Англии, и, конечно, произведения Садриддина Айни и его перевод является главным объектом нашего исследования. Личности великих людей и их бесценные произведения представлены миру через переводы. Поэтому Садриддин Айни приобрел популярность на Западе, особенно в Англии, благодаря усилиям переводчиков.

Ключевые слова: Литература, персидский и таджикский, Запад, Европа, перевод, переводчик, произведение.

TOJIK NAMOYONDASI S. AYNINING INGLIZ TILIDA ASAR TARJIMALARINING ADABIY QIMMATI

Annotatsiya

Maqolada jiddiy ilmiy izlanishlar mavzusiga aylangan zamonaviy tojik adiblarining asarlarini Angliyada o'rganish va tarjima qilish muammosi haqida so'z boradi. Shunday jahon adabiyoti namoyandaligidan biri buyuk asarlar yaratgan Sadriddin Aynidir. Tojik shoirlari asarlarini ingliz tiliga tarjima qilish asrlar davomida amalga oshirilib, hozirgacha davom etmoqda. Tojik shoirlari asarlarini ingliz tiliga tarjima qilish asrlar davomida amalga oshirilib, hozirgacha davom etmoqda. Ingliz tilidagi manbalar va tarjimalar kam bo'lsa-da, Sadriddin Aynining Angliyadagi shon-shuhratining ko'rsatkichi sifatida saqlanib qolgan va albatta Sadriddin Ayniy asarlari va uning tarjimasi tadqiqotimizning asosiy ob'ektidir. buyuk shaxslar va ularning bebaho asarlari tarjimalar orqali dunyoga taqdim etiladi. Shu bois Sadriddin Ayniy tarjimonlarning sa'y-harakati bilan G'arbda, xususan, Angliyada shuhrat qozondi.

Kalit so'zlar: Adabiyot, fors va tojik, G'arb, Yevropa, tarjima, tarjimon, asar.

Введение. Таджикско-персидская литература считается важнейшей частью не только Востока, но и Запада, благодаря своим высоким национальным, культурным, духовным и литературным ценностям. Изучение и перевод произведений классических поэтов и писателей таджикско-персидской литературы, особенно произведений современных таджикских писателей в Англии, стал предметом серьезных научных исследований, поскольку важность данной темы привлекла всеобщее внимание. Перевод произведений таджикских поэтов на английский язык ведется веками и до сих пор продолжается. Хотя источников и переводов на английском языке немного, но они сохранили их как показатель известности Садриддина Айни в Англии, и, конечно, в Англии имеются научные и научно-популярные статьи о жизни и творчестве Садриддина Айни, особенно “Воспоминания” и “Бухара”, которые изданы в центрах и школах тех же исследований.

Анализ литературы по теме. В таджикском сравнительном литературоведении изучение биографических произведений С. Айни, переведенных на европейские языки, и их сопоставление имеет не столь длительную

историю. В частности, в трудах языковедов Средней Азии и исследователей, таких как Вали Самад “Основные вопросы литературных взаимоотношений таджикского и озербайджанского народов в XIX веке” [Баку-Душанбе, 1975], “Литературные связи – важный фактор развития литературы” [1976], “Узы симпатии” [1989], “Фирдавси и Шахнома на Кавказе” [Тегеран, 2000], “Шохнома” Фирдавси и Чернышевский” [2004, 2005], Шакир Мухтар “Таджикская литература во Франции” (1985), “Франция читает “Гулистан.” [1987], “Время и переводчик” [1989], “Фирдавси в поэме Дунё” [1991], “История развития французской научной иранистики” [1996], “Литература саманидского периода во Франции” [1999], “Фирдоуси во Франции” [1999], “Саади Ширази во Франции”, “Слава Руми во Франции” [2000], М.Б. Эшонова “Умар Хайям и литературные отношения Востока и Запада”, Ф. Сулаймонова “Восток и Запад [Ташкент: Узбекистан, 1997], Конрад Н.И. “Запад и Восток” [М.: Наука, 1966. - С. 227] и ряд других высказали свое мнение по важным аспектам данной темы. Необходимо упомянуть, что “Воспоминания” С. Айни автобиографическое произведе-

ние, в котором описываются два периода жизни писателя (дореволюционный и советский период), от его раннего детства до конца жизни, и приведены ценные сведения о быте, обычаях, культуре и духовности людей, и частности о политике, экономике, социальной жизни таджикского народа.

В данной работе рассматриваются также различные вопросы касаясь “Воспоминаний” С. Айни, в ней использовались литературные анализы. Стоит отметить, что в 19 веке произведения Садриддина Айни неоднократно переводились в Англии, благодаря чему европейские читатели знакомы с высокой культурой и высокой цивилизацией Востока. Как доказательства выше изложенного необходим список таких переводов. Английские переводчики в предисловии к книге “Воспоминания” Садриддина Айни высказали следующее мнение: “Sadriddin Aini (1878-1954), trained amid the medieval 199 cloisters of a Bukhara madrasa (religious college), used his talents in the service of reform and revolution, fictionalizing his youthful memories for critical and didactic effect even before he recorded them in factual form” [Perry 1998, 2]. Перевод: “Садриддин Айни (1878-1954), обучавшийся у средневековых религиозных людей в Бухарской медресе, использовал свой талант в пользу реформы и революции. Таким образом, он использовал воспоминания о своей юности еще до того, как они были записаны в точной форме, для критического влияния на новую структуру.”

Стоит отметить, что английские переводчики Джон Р. Перри и Рэйчел Лер наряду с переводом “Воспоминаний” Садриддина Айни исследовали его биографию и включили ее в предисловие к этой книге. Они пишут об этом так: «... Aini had attained the status of an exemplary hero among the Soviet nationalities, the founder of modern Tajik literature and one of the leaders of the cultural revolution in Uzbekistan and Central Asia at large» [Perry 1998, 2]. Перевод: “...Айни был настоящим героем среди советских народов, основоположником современной таджикской литературы и одним из руководителей культурной революции Узбекистана и Средней Азии в целом”.

Методы исследования. Метод исследования перевода автобиографических произведений С. Айни в Европе прежде всего описательно-синхронический, а в необходимых случаях проводится исторический экскурс и метод сопоставления, ибо в сопоставительном литературоведении и языкознании “используются не все существующие методы лингвистического анализа, применение того или иного метода зависит от специфики исследуемой темы, аспектов и задачи ее рассмотрения, характера и объема источников” [Блинова, 1973, 32-33].

Анализ и результаты. Что касается некоторых сходств в произведениях таджикской и английской литературы, то переводчики перевели их в лучшем виде. Именно такие правильные переводы быстрее и лучше представляют таджикскую литературу другим народам и нациям. Например, некоторых смелых и отважных женщин называли «железной леди», «великим королем» или мужчинами за их умения, которые также занимают особое место в английской литературе. Айни написал следующее: “Болои Ҳавз раҳсипор шуда ба гузари Усто-Рухи расидем, ки ҳавлии Рӯзи-Бадбурут дар ҳамин гузар будааст. Дар вақте мо ба он чо расидем, ки Махдуми Гав

дар пеши масҷиди гузар бо мӯсафедони он чо гуфтугузур дошт” [Айни 1990, 271]. Людей еще называют именами великих людей. Например, “знающих, умных людей” называют Эйнштейном, Аристотелем или Сино; “влюбленных” Лайли и Меджнун и др. Или дом, предметы и принад- лежности дома и землю вокруг него называются жильем, что в произведениях английских писателей представляет собой слово *ownplace*: “Мо ба манзил рафта хобида пагоҳони боз ба сайргоҳ омадем. Дар сарҳавз он зинати дирузаи дӯкандорон намонда бошад ҳам, ба ҳар ҳол асарҳои сӯхторро барҳам дода, як дараҷа ба тартиб даровардаанд. Мо дар чойхонаи сарҳавз ба чойиш нишастем, намад ва гилемҳои чойхона ҳам порча-порча шуда, шакли сояи дарахти сафедорро гирифта буданд” [Айни 1990, 271].

Переводческий профессионализм Джона Р. Перри (John R. Perry) и Рэйчел Лер (Rachel Lehr) настолько высоки, что они точно передали значение некоторых слов и выражений писателя, такие как благородный, богатый, симпатичный, фермерский, глиняный забор и т.д. на английский язык.

“This village was thus extremely poor. Most of the houses were of mud brick. There were one or two rich landlords (boi) and a few farmers of middling means, but everybody else lived from hand to mouth. Though agriculture was the basic means of livelihood, it was not sufficient for the general run of the inhabitants, who farmed at a loss and had to make up for it by other activities” [Perry 1998, 33].

Несмотря на древность цивилизованных и культурных таджикского и английского народов, их литература была высоко развитой. Развитие литературы, безусловно, складывается из художественной речи и количества исконных слов.

Из-за отсутствия некоторых слов в англоязычной литературе и культуре переводчики оставили в своих переводах оригинальные слова, т.е. безэквивалентную лексику, такие как Ходжа, авродифатхия и т.д.:

Хочагони солхӯрда ҳар пагоҳ дар масҷид баъд аз намози бомдод бо овози баланд «авроди фатхия» ном дуоеро бо як овоз ва бо оханги махсусе мехонданд. Бо умеди ин дуоро шунида «шифо ёфтан» беморон ва нимбеморон аз дехоти атроф ҳар пагоҳ ба ин чо гирд меомаданд [Айни 2013, 214].

Every morning in the mosque, after the dawn prayer, the older Khojas used to chant aloud a prayer with its own peculiar cadence called the avrodifathiye the sick and the no-so-well from outlying villages would gather here every morning in hopes of being cured merely by hearing this prayer [Perry 1998, 32].

Заключение/Рекомендации. Таким образом, исследование и литературоведческий анализ “Воспоминаний” показывает, что они отличаются от произведений современников всей своей психологией и образностью. Это произведение считается выдающимся образцом современной таджикской литературной прозы. Как правдивый историк С. Айни старался максимально использовать особый язык таджикского народа, а также общеупотребительные русские и узбекские слова, что немаловажно привлечь внимание читателя. Безусловно, перевод таких произведений – это не только знакомство с личностью и творчеством С. Айни англоговорящих читателей, но также показывает жизнь таджикского народа в более поздние периоды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асозода Х. Устод Айни дар шинохти С. Улуғзода [Матн] // Х. Асозода. – Душанбе: Деваштич, 2001. – 112 с.
2. Аслонова Н. Шахсияти С. Айни ва коргоҳи эҷодии ӯ [Матн] // Н. Аслонова. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 48 с.
3. Айни С. Ёддоштҳо / С. Айни. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. - 467 с. 1, 6.
4. Айни С. Ёддоштҳо, қисми 1, 2. [Матн] // С. Айни. - Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.

5. Бабаева Д. Х. Садриддин Айни и французская литература: автореф... дисс... канд.... филол.. наук [Текст] // Д. Х. Бабаева. – Душанбе, 1996. – 27 с.
6. Белан В.Г. Таджикистан в литературе на иностранных языках = Tajikistan in foreign languages literature: [Библиогр. указ.], 1976-1980 [В 3-х ч.] // В. Г. Белан; Отв. ред. А. Л. Хромов. – Душанбе: Б.и., 1983. – 20 см. Ч. 1. – Душанбе: Б.и. 1984. – 186 с.
7. Гачечеладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи / Г.Р. Гачечеладзе. – М.: Советский писатель, 1980. – 256 с.
8. Имомов М.С. Художественное мышление и поэтика прозы Садриддина Айни / М.С. Имомов. – Душанбе: Бухара, 2014. – 411 с. стр. 14.
9. Мухтор Шокир. Адабиёти тоҷик дар Фаронса [Матн] // Ш.Мухтор. – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 3- 15.
10. Приеде Г. Айни в Латвии // Г. Приеде // Чашномаи Айни. – Чузъи VII. – Душанбе: Дониш, 1991. – С.91 – 97.
11. Проблема литературных контактов. Сборник статей [Текст]. – Душанбе, 1985. – 130 с.
12. Рипка Я. История персидской и таджикской литературы [Текст] // Я. Рипка. – М.: Прогресс, 1970. – 418 с.
13. Шодикулов Х. Литературные связи на пороге XXI века // Памир, 2002, № 1-3. – С. 20-34.
14. Шукуров М. Интеллектуально-художественные особенности «Воспоминаний» Устада С. Айни / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 252 с. стр. 55.
15. Perry J., Rachel L. The sands of Oxus (Reminiscences). [Text] // J. Perry., L. Rachel. – California: Mazda publisher, Costa Mesa, 1998. – 275 p.

Saida UMAROVA,
Doctoral student of Andijan State University

O'ZBEK TILIDA FITONIMIK KOMPONENTLI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK
VA LEKSIKOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqollar har bir xalq madaniyatining ajralmas qismi ekanligiga qaramay, fanda bu til hodisalariga ta'rif berish borasida haligacha yagona fikr mavjud emas. Dunyoning paremiologik obrazi dunyoning lingvistik obrazining ajralmas qismidir. Agar ikkinchisi tilda mustahkamlangan tushuncha bo'lsa, dunyoning paremiologik surati etnosning paremiologik fondini tahlil qilganda kelib chiqadigan tushunchadir. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi fitonimik komponentli paremiologik birliklarning lingvistik-leksikografik xususiyatlari berilgan.

Kalit so'zlar: Paremiologik fond, fitonim, paremiologik birliklar, fitonimik paremiologik birliklar, lingvistik xususiyatlar, leksikografik xususiyatlar.

LINGUISTIC AND LEXICOGRAPHIC FEATURES OF PAREMIOLOGICAL UNITS WITH PHYTONYMIC
COMPONENT IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

Despite the fact that proverbs are an integral part of the culture of every nation, there is still no consensus in science about the definition of these linguistic phenomena. The paremiological picture of the world is an integral part of the linguistic picture of the world. When the latter is the worldview fixed in the language, then the paremiological picture of the world is the worldview that we find when analyzing the paremiological fund of the ethnos. In this article, it is given linguistic and lexicographic features of paremiological units with phytonymic component in the Uzbek language.

Key words: Paremiological fund, phytonym, paremiological units, phytonymic paremiological units, linguistic features, lexicographic features.

ЛИНГВО-ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С
ФИТОНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Несмотря на то, что пословицы являются неотъемлемой частью культуры каждого народа, в науке до сих пор нет единого мнения об определении этих языковых явлений. Паремнологическая картина мира является составной частью языковой картины мира. Когда последним является мировоззрение, закрепленное в языке, то паремнологическая картина мира - это мировоззрение, которое мы обнаруживаем при анализе паремнологического фонда этноса. В данной статье приводятся лингвистические и лексикографические особенности паремнологических единиц с фитонимическим компонентом в узбекском языке.

Ключевые слова: Паремнологический фонд, фитоним, паремнологические единицы, фитонимические паремнологические единицы, языковые признаки, лексикографические признаки.

Introduction. The term "paremia" is used as a synonym for the concept of "proverb", without indicating the sign nature of this unit.

However, the origin of this term indicates its potential depth: the Greek word "παροιμία" means a special element of worship - a parable that interprets events in a metaphorical form as a source of moral lessons.

However, gradually the term began to be applied to a work of a small folklore genre - a proverb, as well as a short figurative statement, that is, a saying. In foreign sources, as a rule, the term "proverb" is used, which brings paremic constructions closer to idioms.

In the domestic scientific tradition, paremic constructions are separated from the phraseological corpus, however, the branch of science that studies paremic constructions (paremiology) is defined as a section of phraseology. Accordingly, in the study of proverbs and sayings, they operate with the scientific apparatus of phraseology.

In modern linguistics, the term "paremiological picture of the world" has appeared, which is understood as an invariant part of the linguistic picture of the world, "compression of the socio-cultural experience of the people", the result of its knowledge. Native speakers carry out the figurative interpretation of different concepts in the

paremiological picture of the world through the understanding of proverbs. [1]

Each linguistic picture of the world expresses the cognitive, cultural and national characteristics of the people. Proverbs and sayings also carry information about a particular ethnic group and its views on the world. This gives us reason to talk about the so-called paremiological picture of the world.

The study of the paremiological picture of the world is very promising, since it allows to implement both directions of the analysis of the linguistic picture of the world. [2]

On the one hand, proverbs and sayings provide an opportunity to explore concepts that are characteristic of a particular language, and, consequently, of a particular people.

On the other hand, paroemias form a complete part of the language system, which makes it possible to reconstruct the necessary fragment of the language picture of the world and accurately describe views on the world, because the reconstruction of the language picture of the world as a whole through its complicity is almost impossible.

Moreover, the paremiological pictures of the world "express, along with sentries, universal for any era, to a certain extent archaic views, vestigial ideas about the world."

However, outdated sayings and proverbs cannot be ignored. They should be attributed to the periphery of the paremiological picture of the world, because they, expressing

archaic views on the world, can still reflect the invariable features of the national character.

It should be noted that the direct evidence of the relationship between the national characteristics of specific peoples and their paremiological fund is, oddly enough, the problems of translating the proverbs of this people into other languages.

The linguistic picture of the world is an invariant part of the linguistic picture of the world, "the compression of the socio-cultural experience of the people", the result of its knowledge.

The paremiological picture of the world is, in turn, a reflection of reality with the help of images of proverbs, i.e. when using the paremic fund of the language. In the speech of a modern person of any nationality, proverbs are actively used units of the language. [4]

Until now, in folk speech, among writers and journalists and among native speakers, inexperienced in the terminological nuances of paremiology, the terms proverb and saying are used undifferentiated. Another thing is the use of the usual words proverb and saying as folklore, ethnographic and linguistic terms.

In European paremiology, the need for a strict distinction arose long ago. In the Uzbek and foreign philological and folklore traditions, these terms also gradually began to differ quite clearly.

The first includes sayings like: Whatever the child amuses, if only she doesn't cry, the second - Money is a thing to come, or Kosa is a girl's beauty. Some modern Uzbek paremiologists-linguists accept such an unconventional distinction between proverbs and sayings, while the majority follow a long-accepted terminological tradition.

In our opinion, such a terminological innovation by V.P. Zhukov is unjustified, because the ugly proverbs, which he calls sayings, retain all the main features of paremmas with a complete syntactic structure. [5]

Therefore, the revision of the traditional term proverb should be recognized as unjustified. In order to avoid terminological confusion, it seems to be better to understand it traditionally - as a logically complete figurative or ugly saying of an aphoristic nature, which has an instructive meaning and is characterized by a special rhythmic and phonetic organization.

Many of us as a phraseological unit in the narrow sense of the word, including stable comparisons, have long understood the folklore-ethnographic term proverb.

Of course, every compiler of a large dictionary of proverbs and sayings constantly faces both the practical difficulty of clearly distinguishing some paremmas into these two groups, and the art of including in dictionaries or collections of language units that are similar in structure and semantics, in principle, having a paremiological status, but not fully consistent with any chosen definition of a proverb or saying.

Paremiologists-linguists have already done a lot to determine the status of proverbs, their differentiation and identification of functional potentialities, the study of their syntactic, lexical, stylistic and sociolinguistic parameters, genre specificity, etc.

The status of proverbs of various types and their terminological and classificatory interpretation are constantly discussed and will be discussed. It seems that here, too, any paremiological theory should be verified by the algebra of practice, i.e., by the compilation of dictionaries.

After all, the broadest view of the definition of paremia is theoretically possible - from a figurative lexeme to a complete reproducible text. But lexicographic practice forced and forces us to somehow reduce the boundaries of the studied object of paremiology, which should be reflected in the correct terminology.

The speech character of paremmas, in fact, not only ensures their functioning in the language system, but also creates the whole palette of artistic and aesthetic properties, thanks to which they become in demand by word artists and creators of various types of texts.

At the same time, their verbal, allegedly exclusively "oral" nature was until recently one of the most important arguments for stating the "outdated" and folklore nature of proverbs. Some paremiologists even predicted an inevitable decline in their functioning in modern speech, just because they are linguistic casts of obsolete folklore stereotypes and do not correspond to the realities of modern life.

Since the paremiological picture of the world is part of the linguistic picture of the world, and, consequently, of the linguistic consciousness of the ethnos, its further research is quite promising, because they will make it possible not only to better explore the specific features of an individual people, but also to describe the world view in a sufficiently complete and reliable way. in general.

Paremmas have been known to collectors of sayings since the time when there was an interest in the folk wisdom of short forms, which included fables, anecdotes, parables, riddles, well-aimed statements.

Phytonymic vocabulary is an extensive layer of the lexical system of any language, it represents a person's perception of the natural world and reflects the cultural traditions of the peoples through which this perception was refracted. Phytonyms often become the object of lexicological research, representing "a clearly distinguished group of objects, characterized by a stable quantitative composition, which ensures the completeness of the coverage of the material"

The lexico-grammatical group of phytonyms is characterized by developed paradigmatic relations: polysemy, rich synonymy and homonymy.

Meanwhile, despite the large number of studies devoted to phytonyms, there is no single terminological designation of this lexico-semantic group in linguistics. In the research literature, you can find such names as "phytomorphonym", "floronym", "phytoterms", "phytolexic", etc. In our work, we will use the term "phytonym" as a lexical unit denoting a plant, we will also talk about "phytonymy", by which we mean the totality of plant names that function in the language system.

A large number of scientific studies are carried out on the material of dialectal phytonymy, which is "one of the oldest lexical microsystems, in which the experience of practical and cultural-mythological development of the plant world as part of the nature surrounding man is fixed [6].

In folk culture, a person is organically inscribed in the world of the surrounding nature. The variety of plants and ways of using them in the everyday life of ordinary people, the use of plants in various sacred practices and in folklore creativity determine the richness of the lexical-semantic group of phytonyms in the general composition of the vocabulary of most languages of the world.

Therefore, in the process of long-term functioning of phytonyms in the language, synonymous and polysemic series were formed. Phytonyms actively penetrated the genres of folklore, written forms of literature, and the sphere of botanical terminology. Therefore, phytonyms are actively studied within the framework of various linguistic disciplines, such as paleography, linguistic geography, linguoculturology, dialectology, etc. On the basis of the collected materials, dialect dictionaries are compiled, which are published throughout the 20th century.

At the same time, researchers note a number of difficulties that they have to face in the process of collecting and analyzing phytonymic vocabulary.

Under the influence of the anthropocentrically oriented research paradigm that developed by the end of the 20th century, there is currently a reorientation of scientific interests in the field of the study of phytonyms. Thus, the previously dominant onomasiological and motivological aspects of the study of phytonyms in modern studies are combined with linguoculturological and ethnolinguistic.

Cognitive studies of phytonyms have been no less diverse in recent years. So, for example, many works have been written on the cognitive foundations of nomination, cognitive metaphor and metonymy, etc. These are, for example, the works of E. V. Gafiyatova, who studies the methods of nominating objects of the plant world as principles for categorizing the objective world. The author shows the role of the nomination process in creating a phytonymic language picture of the world [7].

Of particular interest are the works of Z.I. Rezanova devoted to the analysis of cognitive metaphors. The author considers the cognitive models "the world is a person" and "a person is the world", which form the direct and figurative meanings of phytonyms. So, in particular, the model "the world is a person" leads to the emergence of phytonyms based on an anthropomorphic metaphor

The linguistic and cultural specificity of phytonyms in the folklore of various peoples is the presence / absence of

plant names, the non-equivalence of individual units, as well as a special cultural layer of meaning determined by the cognitive and folklore picture of the world. So, for the Uzbek linguistic consciousness, rye and wheat are fundamentally different: Vinzo is not wheat: if you spill it, you won't peck it [8]; and plants that do not originally grow on the territory of Uzbekistan are perceived as alien: Lemons are not our food, others eat them [9].

The features of the semantics and functioning of phytonyms in the proverbial fund of the Uzbek language include a developed system of semantic relations, primarily hyper-hyponymic and antonymic; a wide variety of hyponyms-phytonyms, which made it possible to single out numerous subgroups within the lexico-thematic classification; regular generalization of semantics through the use of hypernyms

Thus, phytonyms in Uzbek proverbs reveal the specifics of the linguistic picture of the world, they reveal the linguocultural potential of a linguistic unit: "national specificity" is determined by the specificity of the implicit meanings present in it; it lies in those ethereal and elusive semantic elements that are transmitted implicitly as something self-evident" [10].

LITERATURE

1. Vinogradov V.V. Russkiy yazik. Grammaticheskoe uchenie o slove. – M.: Visshaya shkola, 1986.
2. Dubov I.G. Fenomen mentaliteta: psixologicheskii analiz. Voprosi psixologii. 1993. № 5
3. Jukov V. P. Semantika frazeologicheskix oborotov. M.: Prosveshchenie, 2017
4. Ivanov. – Mogilev: MGU im. A. A. Kuleshova, 2016.
5. Kotova M.Yu. Slavyanskaya paremiologiya: Dis. ... kand. filol. nauk / M.Yu. Kotova. – SPb, 2015.
6. Kochnova K.A., Chanchina A.V. Modelirovanie yazykovoy kartini mira: monografiya. Nijniy Novgorod: NGPU, 2015
7. Kunin A.V. Bolshoy anglo-russkiy frazeologicheskii slovar. -
8. M.: Russkiy yazik, 1984.
9. Maslova V. A. Lingvokulturologiya: ucheb. posobie dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy. M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2001.
10. Nazaryan A.G. Idiomaticheskie virajeniya fransuzskogo yazyka. – M., «Prosveshchenie», 1978
11. Ojegov S. I., Shvedova N. Yu. Tolkoviy slovar russkogo yazyka. 4-ye izd., dopol. M.: Azbukovnik, 2000.
12. Slepishkina Ye. V. Frazeologiya russkogo i angliyskogo yazykov v svete lingvokulturologicheskoy lingvistiki // Spb.: Vestnik SPbGU. Seriya 9. Filologiya. Vostokovedenie. Jurnalistika, 2018. - №3-2. - S. 215-220.
13. Teliya, V. N. Chto takoe frazeologiya / V. N. Teliya - M.: Shkola «Yaziki russkoy kulturi, 2016.
14. Xomskiy N. Sintaksicheskie strukturi. – M., 2016. – 290 s.
15. Yazikoznanie. Bolshoy ensiklopedicheskiy slovar. - M.: Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya, 1998.

УДК:859.9(876.2)

Xushvaqt UMUROVA,
Buxoro davlat universiteti Ingliz tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi

Buxoro Davlat Universiteti Ingliz adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti, .f.f.d.(PhD) Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna taqrizi asosida

LACUNAE “WEDDING” IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract

In the process of expressing the concept of “Wedding” in Russian and Uzbek languages, the problem of lacunarity remains in the focus of researchers' attention. In addition, one of the most relevant issues in modern linguistics is the issue of conceptualization of national consciousness in the field of intercultural communication. As a result, methods of increasing the effectiveness of cultural text comprehension in the process of intercultural communication occupy a special place in modern research.

Key words: Wedding lacuna, linguistics, modern research, semantic analysis, analysis methods.

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA “TO'Y” LAKUNASI

Annotatsiya

Rus va o'zbek tillarida “To'y” tushunchasini ifodalash jarayonida lakunarlik muammosi tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, zamonaviy tilshunoslikda eng dolzarb masalalardan biri bu madaniyatlararo muloqot sohasida milliy ongni kontseptualizatsiya qilish xususiyatlari masalasidir. Natijada, zamonaviy tadqiqotlarda madaniyatlararo muloqot jarayonida madaniy matnni tushunish samaradorligini oshirish yo'llari alohida o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: To'y lakunasi, tilshunoslik, zamonaviy tadqiqotlar, semantik tahlil, tahlil metodlari.

ЛАКУНА “СВАДЬБА” В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В процессе выражения концепта “Свадьба” в русском и узбекском языках проблема лакунарности остается в центре внимания исследователей. Кроме того, одним из наиболее актуальных вопросов современного языкознания является вопрос концептуализации национального самосознания в сфере межкультурной коммуникации. В результате методы повышения эффективности понимания культурологических текстов в процессе межкультурной коммуникации занимают особое место в современных исследованиях.

Ключевые слова: Свадебная лакуна, языкознание, современные исследования, семантический анализ, методы анализа.

Introduction. The key words of the metalanguage of culture, available in any language, relevant to every person (N.D. Arutyunova), act as elements of a cognitive-conceptual system. Cultural concepts play the role of subjects and predicates of value judgments, being universal cumulators of culture throughout the entire spiritual history of humankind.

The paper considered the features of the conceptualization and verbalization of the concept “Wedding” in different language (Uzbek and Russian) pictures of the world. This problem has not previously been described using the material of the Russian and Uzbek languages, so it is relevant in the present period.

Literature review. One of the objectives of this study was to determine the place and status of the concept “Wedding” in the system of modern Uzbek and Russian languages. We have found that one of the most important ways of presenting the conceptual picture of the world of a certain ethnic group is the analysis of the features of linguistic means of objectifying the cultural concept “Wedding”, in particular, keywords, i.e. words that carry a cultural load (the declarative component of the concept), phraseological and paremiological units of the Russian and Uzbek languages (the discursive component of the concept), as well as propositional functions of the texts of ritual songs (the procedural component of the concept).

Research methodology. In the space of morality and morality, the Russian and Uzbek peoples have generally similar ideas about moral and ethical norms, which is represented by the phraseological units of these languages. The main feature of the wedding as a fragment of the Russian and Uzbek linguistic picture of the world is the high value of

the spiritual aspects of the existence of the individual and society.

The linguistic conceptualization of the wedding ceremony and society in the Russian language is based on such fundamental factors as national consciousness, the spiritual values of the people, the semiotics of their culture.

The semantic space of the Uzbek language was also formed on special traditions (the phenomenon of Uzbek), on connections with Russian culture, way of life, way of life, which could not but be reflected in the language.

Each nation at a certain stage of its development is characterized by a traditional stable complex of wedding rites, combined with all types of folk art (theatrical performances, music, singing, dancing, games).

In different cultures and languages, the lexical content of the concept “Wedding” cannot be considered identical, since wedding as a ritual is characterized by various elements, which we call steps in our work. In the process of analysis, we found that the conceptualization of the wedding ceremony as an aspect of linguistic conceptualization in the Russian and Uzbek languages is characterized by universal and specific features due to significant differences in mentality, traditions, beliefs, i.e. systems of national and cultural values and, in general, the originality of the language pictures of the world of the speakers of the Russian and Uzbek languages.

A wedding as a socio-cultural phenomenon is a complex of rituals that accompany marriage. In the early stages of social development during the period of the maternal-tribal system, it was a simple ceremony. The wedding, as a ritual registration of marriage, was especially developed during the period of patriarchy, when monogamy

and the settlement of spouses in the husband's house were firmly established.

Analysis and results. The main moment of the cycle of wedding ceremonies among all peoples is the transition (most often moving) of the bride from her parents' house to the groom's house, i.e. a dramatized depiction of a woman's transition into a new family, a new kind. This act is usually accompanied by an exchange of gifts, a festive feast, amusements, etc. Relatives of the bride, groom, and special ceremonial persons (for example, matchmakers, friends) participate in the wedding.

The existing discrepancies in the figurative basis of stable units that conceptualize a wedding in these languages are explained by the cultural-ethnic, national-historical, religious-ethical specificity of these linguistic communities. The system of images enshrined in the wedding nominations of the Russian and Uzbek languages is based on material, social and spiritual culture, which allows phraseological units, proverbs and sayings to form the features of the national worldview.

Uzbek proverbs, phraseological units and sayings, for all their seeming simplicity, are not simple formations. They are extremely capacious and internally complex. On the one hand, these are the phenomena of language, on the other hand, these are logical units (judgments and conclusions), on the third hand, artistic miniatures, in a vivid form reflecting the facts of living reality. Such a rich nature of set expressions requires consideration of them from different angles - as phenomena of language, thought and folklore.

Consideration of the national-cultural semantics of set expressions of the Uzbek language is relevant in terms of identifying conceptual blocks, as well as the origins of the formation of proverbs and phraseological units from the point of view of the linguoculturological approach.

The analysis of proverbs and phraseological units of Uzbek language allows us to get an idea about the wedding ceremony of Uzbeks, which seems to be a complex, multi-stage event. These linguistic units nominate love as a component of family happiness of people entering into marriage, family relations between husband and wife, the role of participants in the wedding ceremony, actions and processes at the wedding. So, consideration of the features of the conceptualization of a wedding in the Uzbek language is

of great importance and enables language learners to better understand the origins and roots of modern Uzbek culture, to study the life and traditions of their people. As you know, language is a repository, translator and symbolic embodiment of culture. The linguoculturological approach makes it possible to reveal how culture is embodied in the content of set expressions that reproduce the features of a national linguistic personality.

The analysis showed that the assessment of all phenomena, events, actions, etc. observed by people, is carried out through the prism of the cultural norms of each people.

The Russian and Uzbek peoples have generally similar ideas about the traditional and ethical norms of the wedding institution, which is represented by the phraseological and paremiological units of these languages. In the Russian and Uzbek cultures, the sense of social approval is realized in stable turns of language that conceptualize the family.

To study the conceptualization and verbalization of this concept in the Uzbek and Russian worldview, it is important to identify the main ways to overcome lacunarity in the translation of the concepts and realities of the wedding ceremony, the need for which is observed in the process of intercultural communication.

Lacunas are signs of discrepancy between public consciousness and culture, which are manifested in intercultural communication. Lacunas characterize the interaction of "friend-foe" within the framework of intercultural communication. They represent a set of features that indicate the national specifics of a certain cultural community in relation to another. Compared to the Russian language, the lexicon of the Circassians is replete with non-equivalent units, against which a large number of gaps in the Russian language stand out.

Conclusions and suggestions. Thus, "Wedding" has the status of a special, general scientific and ideological concept. The concept "Wedding" generalizes the meanings of all words of semantic unity (love, family, husband-wife).

At the same time, each of them includes more specific meanings of general semantics, which act as the next level of knowledge (experience) division, that is, they clarify, concretize the concept, which allows further gradation of the cognitive sphere into even more specific meanings.

REFERENCES

1. Askoldov S.A. Concept and word / S.A. Askoldov // Russian Literature: From the Theory of Literature to the Structure of the Text: An Anthology. -M.: Academia, 1997. pp. 267 - 279.
2. Babushkin A.P. General language concepts and concepts of linguistic personality / A.P. Babushkin // Vestn. Voronezh, Mrs. un ta. - 1997. - Issue. 2. -pp. 114 - 118.
3. Vorobyov, V.V. Linguoculturology (theory and methods): Monograph / V.V. Vorobyov.-M.: Publishing House of RUDN University, 1997.-331 p.
4. Gak, V.G. Comparative typology of French and Russian languages /V.G. Gak. L.: Enlightenment; Leningrad. department, 1977.-261 p.
5. Anvarovna I. S. (2022). Stylistic Tools Intensifying Word Meanings in English Language. Central Asian Journal of Literature Philosophy and Culture, 3(6), 52-55. Retrieved from <https://cajlp.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/378>
6. Imamkulova, S. (2022). Интенсивность как стилистический инструмент. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 8(8). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5462
7. Mehmonova, Y. (2022). Lexico- grammatical resources of functional equivalence in the translation of texts from english into uzbek. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 349–353. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/1126>
8. Leonova L.A. Semantic and structural aspects of antilacunae in a bilingual situation / L.A. Leonova // Structural aspects of words and phrases. Kalinin, 1980. - pp. 35 - 42.
9. Linguistic encyclopedic dictionary / ch. ed. V.N. Yartsev. -2nd ed., add. M.: Great Russian Encyclopedia, 2002. - 709 p.
10. Makhonina A.A. Experience in the typology of interlingual gaps / A.A. Makhonina, M.A. Sternina // Gaps in language and speech: Sat. scientific tr. Issue. 2. Blagoveshchensk: Publishing house of BSPU, 2005. - pp. 47 - 51.

УДК: 811.411.21'02:811.512.145

Жўра ХУДОЙБЕРДИЕВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси

E-mail: jxudayberdi@mail.ru

ЎзМУ доценти, ф.ф.н. М.Абдурахмонова тақризи асосида

ABOUT THE REFORM OF THE TATAR SCRIPT BASED ON THE ARABIC ALPHABET

Abstract

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, large-scale works were carried out on the reform of Turkish spellings and alphabets. In various newspapers and magazines of the period, scientific, scientific and popular collections and separate publications, there were heated debates and discussions on the issues awaiting solution. The sources of this period, which constituted an important stage in the development of national languages, spellings, and alphabets, have not yet been thoroughly studied. The article analyzes the factors that led to the reformation of the Tatar alphabet, the processes of controversial views on its reformation.

Key words: Arabic alphabet, Tatar script, reform, vowels, Nasiri, Tahiri, "Shora" magazine.

О РЕФОРМИРОВАНИИ ТАТАРСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ОСНОВЕ АРАБСКОГО АЛФАВИТА

Аннотация

В конце XIX и начале XX века были проведены масштабные работы по реформированию тюркской орфографии и алфавита. В различных газетах и журналах того времени, в научных, научно-популярных сборниках и отдельных изданиях шли острые дискуссии по вопросам, которые ожидают своего решения. Источники этого периода, которые составляют важный этап в развитии национальных языков, орфографии и алфавита были еще не достаточно изучены. В статье анализируются факторы, которые привели к реформированию татарского алфавита, а также процессы противоречивых взглядов на его реформирование.

Ключевые слова: Арабский алфавит, татарское письмо, реформирование, гласные звуки, Носирий, Тохирий, журнал "Шуро".

АРАБ АЛИФБОСИ АСОСИДАГИ ТАТАР ЁЗУВИНИНГ ИСЛОҲИ ҲАҚИДА

Аннотация

XIX аср охири XX аср бошларида туркий имлолар, алифболарни ислоҳ қилиш бўйича кенг қўламли ишлар олиб борилган. Даврнинг турли газета ва журналларида, илмий, илмий-оммабоб тўпламлари ҳамда алоҳида нашрларда ечимини кутаётган масалалар устида кизгин баҳслар-мунозаралар бўлган. Миллий тиллар, имлолар, алифболар тараққиётида муҳим бир босқични ташкил этган бу давр манбалари ханузгача атрофлича ўрганилмаган. Мақолада татар алифбосининг ислоҳ қилинишига сабаб бўлган омиллар, ислоҳ қилиниши бўйича мунозарали қарашлар жараёнлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Араб алифбоси, татар ёзуви, ислоҳ, унли товушлар, Носирий, Тохирий, "Шўро" журнали

Кириш. Маълумки, Исмоилбек Гаспралли 1905 йилда турклар учун «умумий тил» яратиш ғоясини кўтариб чиқди ва уни амалга ошириш учун узлуксиз равишда курашди [13]. Бу масала бошқа туркий халқлар қатори Татаристонда ҳам кизгин мунозараларга сабаб бўлди. Татаристонда турк имлоларини бирлаштириш [23], умумтурк тили учун Эдил бўйи туркларининг тилларини асос қилиб олиш [16], татар имлосини ўзгартирмаслик [9] ҳақидаги турли қарашлар ўртага ташланди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. XIX аср охири XX аср бошларида татар тили имлоси ва алифбоси масалаларига бағишланган турли асарлар яратилди, даврнинг турли нашрларда кизгин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Алифбони ислоҳ қилишда татар тили товушларини ифоламайдиган ҳарфларни алифбо сирасидан чиқариш, татар тили товушлари учун қўшимча ҳарфлар олиш, тўрт шаклда ёзиладиган ҳарфларни бир шаклга келтириш каби мунозаралар бўлди. Г.Барудийнинг "Саводхон" (1892), Абдулла Качмирийнинг "Тил ва ёзув" ("Юлдуз" газетаси, 1909-йил 7-июл), "Ёзув тўғрисида" ("Шўро" журнали, 1910-йил 9-сон), Жамолиддин Валидийнинг "Тил ва имло масаласи" ("Шўро" журнали, 1910 йил, 1-сон), Баҳромбек Давлатшоевнинг "Тил ва имла масаласи" ("Шўро" журнали, 1910 йил 14-сон), Неъмат Ҳакимнинг "Имло масаласи" ("Шўро" журнали,

1917 йил 2-, 3-, 5-, 6-, 7-сонлар), Муҳаммадходи Максудийнинг "Туркча имло қондалари" (Қозон, 1910), "Ҳарф ва имломиз" (Қозон. 1912), "Татар алифбоси" (Қозон, 1913), "Усули савтия ила тартиб этилган татар алифбоси" (Қозон, 1914) каби асарларда алифбо ва имлога оид мунозаралар ёритилган, татар тили унли товушларини ифодалаш учун алифбо сирасига белгилар киритиш тақлифлари илгари сурилган.

Ч.Курбатов "Татар тилининг алифавит ҳам орфография тарихи" номли китобида йигирманчи аср бошларидан 1960 йилларгача татар тили, имлоси ва алифбосига бағишлаб яратилган асарларни таҳлил қилди, ўтказилган анжуманларда билдирилган фикрларни умумлаштирди. Айниқса, М.З.Закиевнинг 2005-йилда Москвада чоп этилган "Турк-татар ёзуви. Тарихи, ҳолати, истиқболлари" асари таҳлил қамровининг бойлиги, умумлашма хулосалари билан муҳимдир.

Таҳлил ва натижалар. Татаристонда XIX аср охири XX аср бошларида адабий тилининг шаклланиши, тилининг янги сифат босқичига ўтишида жонли халқ тилига яқинлашиш, жонли тилда бўлмаган лексик ва грамматик бирликларни имкон қадар адабий тилдан чиқаришга ҳаракат қилинган. Бу жараён дастлаб Габдуллажаббор Қандалий (1797-1860) асарлари тилида намаён бўлган. У бадий адабиётга жонли татар тили

намуналарини олиб кирган ва унумли фойдаланган дастлабки ижодкордир [10]. Габдулжаббор Кандалий асарлари тили жонли тилга якинлигини дастлаб Қ.Носирий кайд этган ва 1884-йилда чоп этилган “Фавакиҳел-желәса фил-әдәбият...” номли асарида Габдулжаббор Кандалий шеърларидан намуналар берган [10].

Қ.Носирий қадимдан давом этиб келган анъанавий татар тилини илмий асосда ўрганиб, илм-фан ва бой тил билан эканлигини англаб етди. Фонетика, орфография, орфоэпия, лексика, грамматика, этимология ва стилистикага оид асарлар яратди, дарсликлар чоп эттирди. Татар тили илмий грамматикасига асос солди. Жонли тил билан адабий тилни яқинлаштиришда, адабий тилнинг функционал услубларини ишлаб чиқиш ва бойитишда, математика, география, лингвистика, биология, тиббиёт ва бошқа фанлар илмий терминологиясини тартибда солиш ҳамда шакллантиришда бекиёс хизматлар килди [19].

Абдулла Тўқай татар миллий адабий тилининг шаклланиши жараёнида, татар зиёлилари орасида тил тўғрисидаги курашлар қизиган, турли фикрлар билдирилаётган бир пайтда адабиёт майдонига чиқди. У Габдулжаббор Кандалийдан кейин жонли халқ тилига, халқ кўшиқлари тилига катта эътибор билан қараган ижодкор саналади. “Чин халқ тилини, чин халқ руҳини бизга ягона халқ кўшиқларигина бера олади”. “Халқ кўшиқлари ўзимизники бўлгани учун, унда чет араб, турк, сарт кабиларнинг таъсири бўлмагани учун, мен уларга аҳамият бераман ҳам яхши кўраман” [18], деб кайд этган эди А.Тўқай. Шу маънода А.Тўқай татар адабий тилини амалий жиҳатдан жонли тилга яқинлаштиришда, унинг кенг имкониятларидан фойдаланиб турли жанрлардаги услубларини яратиш ва меъёрлашувида, ижтимоий-публицистик услубни ривожланишида ўз асарлари билан замондошларига намуна бўлди [19].

Татар тили лексикасини жонли тил намуналари асосида бойитиш, тилни соддалаштириш масаласини тўлақонли ҳал этиш учун, унинг имлосини ўзгартириш, алифбосига ислох киритиш зарур эди.

Шу боис XIX аср охирида татар тилидаги унли товушлар сони ва уларни алифбода ифодаловчи ҳарфлар миқдорини аниқлашга қаратилган ишлар пайдо бўлган. Г.Барудийнинг “Саводхон” [3] ва Шокиржон Тоҳирийнинг “Бошланғич таълим ҳам мукамал алифбо” [12] каби асарларида татар тили унли товушларини ифодалаш учун кўшимча белгилар олинганини кузатиш мумкин.

1895 йилда Қаюм Носирий “Өнмүзәж” номли асарида татар тили унли товушларини 3 та ҳарф билан ифодалаб бўлмаслигини, алифбога кўшимча ҳарфлар киритиш лозимлигини билдирди. Араб алифбосига асосланган татар ёзувини фонетик тамойиллар асосида ислох қилиб, унли товушларни ифодалаш учун ўн та ҳарф белгилади: $\text{ا, اء, اء, اء, اء, اء, اء, اء, اء, اء}$ [15]. Мисоллар: اربا арба, ات эт, انكراشمق инқирашмақ, اورمان урман, اورداك ўрдак, اولوق орлиқ, اوچ өч, كيلمي килми, سيلاعان сийлаган. Қаюм Носирийнинг бу ислохи ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлган, бироқ эътиборсиз қолдирилган.

1899- йилнинг июнида Уфада бўлган тил, имло ва маориф масалаларига бағишланган конференцияда татар алифбосига кўшимча белгилар киритиш тўғрисидаги масала муҳокама қилинган. Унда янги чор мактаблари учун дастурлар тузиш ва имлони бирлаштириш бўйича қарор қабул қилинган. Қарорда шундай бандлар бор:

1. Русия туркийлари учун Қозон шеваси тилини умумий тил сифатида қабул этиш.

2. Илмий ва истилоҳий маънолар учун арабча истилоҳни қабул этиш.

3. Кўплик кўшимчалари бўлган لار - لار кўшимчалари ўрнига қараб ҳар иккисидан фойдаланиш.

4. Ҳикоя қилиш вақтида фатҳа эшитилса ҳам, алиф билан ёзиш: كيلگان - килгән, كىتكەن - киткән, ايگان икән, ميگان микән.

5. Очиқ эшитилганни ёзиш: سزىڭ - сезнең, بىزىڭ - безнең, انىڭ - анең.

6. Жарангсиз коф устига уч нукта қўйилиб, форсий кофнинг устига бир чизик чизилиш билан арабча кофдан фарқлаш: صوڭ - соң, اوڭ - уң, گەۋدە - гәүдә, گە - генә.

7. در - дир — -дер, دم - дим — -дем, دىڭ - диң — -дек кўшимчаларини ёйсиз ёзиш: باردر - бардир, باردم - бардим, باردىق - бардик.

8. Ҳол равишларини ۇب - ип — еп билан ёзиш: كېلۇب - килеп, كېلۇب - қийлип.

9. اوچ - оч, өч, уч, үч сўзларини бир-биридан фарқлаш учун вов устига белги қўймаслик.

Бундай ёзишга Ҳоди Мақсудий, Шокиржон Тоҳирий қарши бўладилар. Мақсудийнинг фикрича, мазкур тўрт сўз اوچ , اوچ , اوچ , اوچ шаклида ёзилиши керак. Тоҳирий эса اوچ , اوچ , اوچ , اوچ тарзида ёзилишини таклиф этади.

10. اۋچۇن өчен, بۋتۇن бөтен, تيەش тиеш, كيەم кием сўзлари اچون تيوش كيوم тарзида замма ишлатилганда با билан, كاسرا ишлатилганда و билан ёзилади.

Қарордаги ушбу бандга ҳам Мақсудий ва Тоҳирийлар эътироз билдирадилар.

11. ط, ص ҳарфлари [тъ, съ] сўз бошида ёзилишга, صان сан, طابان сабан, طاش таш, طابان табан.

Шокиржон Тоҳирий бу ҳарфлар туркий сўзларда ёзилмаслиги керак деб эътироз билдиради.

12. ه - ه фатҳа ҳарфи [э] сўзларнинг фақат охирида ёзилади: كيله килә, سيزه сизә, يله илә, سезه сезә, سزغه сзгә.

Мақсудий фатҳа ҳарфини туркий сўзларнинг охирида қўллангани каби, сўз бошида ва ўртасида ҳам қўллаш кераклигини билдиради: ئەيلىنە әйләнә, ئەيتە әйтә, ئەللە әллә, ئەلەك әләк, ئەلەك теләк, كۈمەچ күмәч, كۈمەچ күмәч.

13. Сифатдошнинг бўлишсиз шаклларини ماس - ماس кўшимчалари билан ёзиш: بەلمەس белмәс, كىلمەس килмәс, بارماس бармас, قالماس қалмас.

Хайрулла Гасманов охириги س ни ز [з] билан بەلمەز белмәз, كىلمەز килмәз, بارماز бармаз, قالماز қалмаз тарзда ёзишни таклиф этади.

Ушбу қарорда араб алифбосидаги ҳарфлар сақланган, айрим сўзларнинг талаффузи ва имлоси, кўшимчаларнинг ифодаланишига аниқлик киритилган. Шу билан бирга, арабча фатҳа ўрнига сўз охирида ه - ه ҳарфини [э] ёзиш, коф ҳарфининг устига чизик қўйиб گ ه ни ифодалаш, коф ҳарфининг устига уч нукта қўйиб ك ه ни ифодалаш, сифатдошнинг бўлишсиз шаклларини ماس - ماس кўшимчалари билан ёзиш белгиланди.

Имло ва алифбо масаласида Қаюм Носирийдан сўнг жиддий шуғулланганлардан бири, ўша даврда чоп этилган “Юлдуз” газетасининг муҳаррири ва ношири Ҳоди Мақсудий ҳисобланади. У татар тилидаги [о - ә] товушларини ифодалаш учун алифбога ۇ ҳарфини киритди: اوز өз, سۈت сөт, قوش қош, طوى той. Мақсудий ه - ه фатҳа ҳарфи [э] сўзларнинг фақат охирида эмас, шунингдек, сўз бошида ва ўртасида ҳам қўлланиши таклифини илгари сурган, ўзи нашр этаётган “Юлдуз” газетаси матнларини араб алифбосига киритилган ислоҳлар асосида чоп эттириб, янги фикрларни жамоатчилик қабул этишига эришган [14].

Ҳоди Мақсудийнинг алифбо-имло масаласидаги яна бир хизмати, у “имлода эшитилганича ёзиш” тамойилини қун тартибига қўйди: “Ҳар бир сўз адабий овоздан қандай эшитилса, шундай ёзиш ва ҳар бир сўз қоидага биноан қандай ёзилса, шундай ўқиш керак”, деган фикрни илгари сурди [1].

XX аср бошларида мазкур масала “Юлдуз” газетаси ва “Шўро” журналида қизгин муҳокама қилинди. Сўзлар эшитилганича ёзилса, дастлаб турли шеваларни

ўзига бўйсундирадиган ягона адабий тил яратилиши керак. Ҳар бир товуш учун алоҳида белги олиш, чўзиқ унли товушлар учун ҳарфлар қабул қилиш, сўзлар ва қўшимчалар ёзилишини тартибга солиш каби масалалар турли нуктаи назардан муҳокама қилина бошланди.

Жамолиддин Валидов “Агар Абдулла Качмири ҳазратларининг “эшитилганча ёзиш”ини қабул қилсак, бир Қозон губерниясида юзларча ва эҳтимол мингларча имло қўллашимиз керак бўлади” [8] деган фикрни билдирди. Абдулла Качмири эса эшитилганча ёзиш деганда, сўзни ким қандай талаффуз қилса шундайлигича ёзишни эмас, соф татар адабий тилида ёзишни назарда тутди. “Таржимон” газетасининг турклашган адабий тилини татар тили учун қабул қилишга қарши туради [4], ёш болаларни осонлик билан, ўз гаплари асосида ўқитишга чақиради [5]. Баҳромбек Давлатшоев эса Абдулла Качмири илгари сураётган тамойил билан ёзишни “турк миллатини бир-биридан айрилишига сабаб бўлади” деб баҳолади [11].

Хайрулла Гасманов араб сўзларининг аслини сақлаган ҳолда, татар сўзларини тўғри талаффуз қилиш ва ёзиш учун белгилар олиш керак деган фикрни билдирди.

1910-йилларга келиб татар тили унлилари устидаги мунозаралар яна кучайди. Г.Алпаров унли товушларни ифодалаш учун тўққизта ¹а, ²о, ³у, ⁴ё, ⁵и, ⁶и, ⁷и, ⁸и, ⁹и, ¹⁰и, ¹¹и, ¹²и, ¹³и, ¹⁴и, ¹⁵и, ¹⁶и, ¹⁷и, ¹⁸и, ¹⁹и, ²⁰и, ²¹и, ²²и, ²³и, ²⁴и, ²⁵и, ²⁶и, ²⁷и, ²⁸и, ²⁹и, ³⁰и, ³¹и, ³²и, ³³и, ³⁴и, ³⁵и, ³⁶и, ³⁷и, ³⁸и, ³⁹и, ⁴⁰и, ⁴¹и, ⁴²и, ⁴³и, ⁴⁴и, ⁴⁵и, ⁴⁶и, ⁴⁷и, ⁴⁸и, ⁴⁹и, ⁵⁰и, ⁵¹и, ⁵²и, ⁵³и, ⁵⁴и, ⁵⁵и, ⁵⁶и, ⁵⁷и, ⁵⁸и, ⁵⁹и, ⁶⁰и, ⁶¹и, ⁶²и, ⁶³и, ⁶⁴и, ⁶⁵и, ⁶⁶и, ⁶⁷и, ⁶⁸и, ⁶⁹и, ⁷⁰и, ⁷¹и, ⁷²и, ⁷³и, ⁷⁴и, ⁷⁵и, ⁷⁶и, ⁷⁷и, ⁷⁸и, ⁷⁹и, ⁸⁰и, ⁸¹и, ⁸²и, ⁸³и, ⁸⁴и, ⁸⁵и, ⁸⁶и, ⁸⁷и, ⁸⁸и, ⁸⁹и, ⁹⁰и, ⁹¹и, ⁹²и, ⁹³и, ⁹⁴и, ⁹⁵и, ⁹⁶и, ⁹⁷и, ⁹⁸и, ⁹⁹и, ¹⁰⁰и, ¹⁰¹и, ¹⁰²и, ¹⁰³и, ¹⁰⁴и, ¹⁰⁵и, ¹⁰⁶и, ¹⁰⁷и, ¹⁰⁸и, ¹⁰⁹и, ¹¹⁰и, ¹¹¹и, ¹¹²и, ¹¹³и, ¹¹⁴и, ¹¹⁵и, ¹¹⁶и, ¹¹⁷и, ¹¹⁸и, ¹¹⁹и, ¹²⁰и, ¹²¹и, ¹²²и, ¹²³и, ¹²⁴и, ¹²⁵и, ¹²⁶и, ¹²⁷и, ¹²⁸и, ¹²⁹и, ¹³⁰и, ¹³¹и, ¹³²и, ¹³³и, ¹³⁴и, ¹³⁵и, ¹³⁶и, ¹³⁷и, ¹³⁸и, ¹³⁹и, ¹⁴⁰и, ¹⁴¹и, ¹⁴²и, ¹⁴³и, ¹⁴⁴и, ¹⁴⁵и, ¹⁴⁶и, ¹⁴⁷и, ¹⁴⁸и, ¹⁴⁹и, ¹⁵⁰и, ¹⁵¹и, ¹⁵²и, ¹⁵³и, ¹⁵⁴и, ¹⁵⁵и, ¹⁵⁶и, ¹⁵⁷и, ¹⁵⁸и, ¹⁵⁹и, ¹⁶⁰и, ¹⁶¹и, ¹⁶²и, ¹⁶³и, ¹⁶⁴и, ¹⁶⁵и, ¹⁶⁶и, ¹⁶⁷и, ¹⁶⁸и, ¹⁶⁹и, ¹⁷⁰и, ¹⁷¹и, ¹⁷²и, ¹⁷³и, ¹⁷⁴и, ¹⁷⁵и, ¹⁷⁶и, ¹⁷⁷и, ¹⁷⁸и, ¹⁷⁹и, ¹⁸⁰и, ¹⁸¹и, ¹⁸²и, ¹⁸³и, ¹⁸⁴и, ¹⁸⁵и, ¹⁸⁶и, ¹⁸⁷и, ¹⁸⁸и, ¹⁸⁹и, ¹⁹⁰и, ¹⁹¹и, ¹⁹²и, ¹⁹³и, ¹⁹⁴и, ¹⁹⁵и, ¹⁹⁶и, ¹⁹⁷и, ¹⁹⁸и, ¹⁹⁹и, ²⁰⁰и, ²⁰¹и, ²⁰²и, ²⁰³и, ²⁰⁴и, ²⁰⁵и, ²⁰⁶и, ²⁰⁷и, ²⁰⁸и, ²⁰⁹и, ²¹⁰и, ²¹¹и, ²¹²и, ²¹³и, ²¹⁴и, ²¹⁵и, ²¹⁶и, ²¹⁷и, ²¹⁸и, ²¹⁹и, ²²⁰и, ²²¹и, ²²²и, ²²³и, ²²⁴и, ²²⁵и, ²²⁶и, ²²⁷и, ²²⁸и, ²²⁹и, ²³⁰и, ²³¹и, ²³²и, ²³³и, ²³⁴и, ²³⁵и, ²³⁶и, ²³⁷и, ²³⁸и, ²³⁹и, ²⁴⁰и, ²⁴¹и, ²⁴²и, ²⁴³и, ²⁴⁴и, ²⁴⁵и, ²⁴⁶и, ²⁴⁷и, ²⁴⁸и, ²⁴⁹и, ²⁵⁰и, ²⁵¹и, ²⁵²и, ²⁵³и, ²⁵⁴и, ²⁵⁵и, ²⁵⁶и, ²⁵⁷и, ²⁵⁸и, ²⁵⁹и, ²⁶⁰и, ²⁶¹и, ²⁶²и, ²⁶³и, ²⁶⁴и, ²⁶⁵и, ²⁶⁶и, ²⁶⁷и, ²⁶⁸и, ²⁶⁹и, ²⁷⁰и, ²⁷¹и, ²⁷²и, ²⁷³и, ²⁷⁴и, ²⁷⁵и, ²⁷⁶и, ²⁷⁷и, ²⁷⁸и, ²⁷⁹и, ²⁸⁰и, ²⁸¹и, ²⁸²и, ²⁸³и, ²⁸⁴и, ²⁸⁵и, ²⁸⁶и, ²⁸⁷и, ²⁸⁸и, ²⁸⁹и, ²⁹⁰и, ²⁹¹и, ²⁹²и, ²⁹³и, ²⁹⁴и, ²⁹⁵и, ²⁹⁶и, ²⁹⁷и, ²⁹⁸и, ²⁹⁹и, ³⁰⁰и, ³⁰¹и, ³⁰²и, ³⁰³и, ³⁰⁴и, ³⁰⁵и, ³⁰⁶и, ³⁰⁷и, ³⁰⁸и, ³⁰⁹и, ³¹⁰и, ³¹¹и, ³¹²и, ³¹³и, ³¹⁴и, ³¹⁵и, ³¹⁶и, ³¹⁷и, ³¹⁸и, ³¹⁹и, ³²⁰и, ³²¹и, ³²²и, ³²³и, ³²⁴и, ³²⁵и, ³²⁶и, ³²⁷и, ³²⁸и, ³²⁹и, ³³⁰и, ³³¹и, ³³²и, ³³³и, ³³⁴и, ³³⁵и, ³³⁶и, ³³⁷и, ³³⁸и, ³³⁹и, ³⁴⁰и, ³⁴¹и, ³⁴²и, ³⁴³и, ³⁴⁴и, ³⁴⁵и, ³⁴⁶и, ³⁴⁷и, ³⁴⁸и, ³⁴⁹и, ³⁵⁰и, ³⁵¹и, ³⁵²и, ³⁵³и, ³⁵⁴и, ³⁵⁵и, ³⁵⁶и, ³⁵⁷и, ³⁵⁸и, ³⁵⁹и, ³⁶⁰и, ³⁶¹и, ³⁶²и, ³⁶³и, ³⁶⁴и, ³⁶⁵и, ³⁶⁶и, ³⁶⁷и, ³⁶⁸и, ³⁶⁹и, ³⁷⁰и, ³⁷¹и, ³⁷²и, ³⁷³и, ³⁷⁴и, ³⁷⁵и, ³⁷⁶и, ³⁷⁷и, ³⁷⁸и, ³⁷⁹и, ³⁸⁰и, ³⁸¹и, ³⁸²и, ³⁸³и, ³⁸⁴и, ³⁸⁵и, ³⁸⁶и, ³⁸⁷и, ³⁸⁸и, ³⁸⁹и, ³⁹⁰и, ³⁹¹и, ³⁹²и, ³⁹³и, ³⁹⁴и, ³⁹⁵и, ³⁹⁶и, ³⁹⁷и, ³⁹⁸и, ³⁹⁹и, ⁴⁰⁰и, ⁴⁰¹и, ⁴⁰²и, ⁴⁰³и, ⁴⁰⁴и, ⁴⁰⁵и, ⁴⁰⁶и, ⁴⁰⁷и, ⁴⁰⁸и, ⁴⁰⁹и, ⁴¹⁰и, ⁴¹¹и, ⁴¹²и, ⁴¹³и, ⁴¹⁴и, ⁴¹⁵и, ⁴¹⁶и, ⁴¹⁷и, ⁴¹⁸и, ⁴¹⁹и, ⁴²⁰и, ⁴²¹и, ⁴²²и, ⁴²³и, ⁴²⁴и, ⁴²⁵и, ⁴²⁶и, ⁴²⁷и, ⁴²⁸и, ⁴²⁹и, ⁴³⁰и, ⁴³¹и, ⁴³²и, ⁴³³и, ⁴³⁴и, ⁴³⁵и, ⁴³⁶и, ⁴³⁷и, ⁴³⁸и, ⁴³⁹и, ⁴⁴⁰и, ⁴⁴¹и, ⁴⁴²и, ⁴⁴³и, ⁴⁴⁴и, ⁴⁴⁵и, ⁴⁴⁶и, ⁴⁴⁷и, ⁴⁴⁸и, ⁴⁴⁹и, ⁴⁵⁰и, ⁴⁵¹и, ⁴⁵²и, ⁴⁵³и, ⁴⁵⁴и, ⁴⁵⁵и, ⁴⁵⁶и, ⁴⁵⁷и, ⁴⁵⁸и, ⁴⁵⁹и, ⁴⁶⁰и, ⁴⁶¹и, ⁴⁶²и, ⁴⁶³и, ⁴⁶⁴и, ⁴⁶⁵и, ⁴⁶⁶и, ⁴⁶⁷и, ⁴⁶⁸и, ⁴⁶⁹и, ⁴⁷⁰и, ⁴⁷¹и, ⁴⁷²и, ⁴⁷³и, ⁴⁷⁴и, ⁴⁷⁵и, ⁴⁷⁶и, ⁴⁷⁷и, ⁴⁷⁸и, ⁴⁷⁹и, ⁴⁸⁰и, ⁴⁸¹и, ⁴⁸²и, ⁴⁸³и, ⁴⁸⁴и, ⁴⁸⁵и, ⁴⁸⁶и, ⁴⁸⁷и, ⁴⁸⁸и, ⁴⁸⁹и, ⁴⁹⁰и, ⁴⁹¹и, ⁴⁹²и, ⁴⁹³и, ⁴⁹⁴и, ⁴⁹⁵и, ⁴⁹⁶и, ⁴⁹⁷и, ⁴⁹⁸и, ⁴⁹⁹и, ⁵⁰⁰и, ⁵⁰¹и, ⁵⁰²и, ⁵⁰³и, ⁵⁰⁴и, ⁵⁰⁵и, ⁵⁰⁶и, ⁵⁰⁷и, ⁵⁰⁸и, ⁵⁰⁹и, ⁵¹⁰и, ⁵¹¹и, ⁵¹²и, ⁵¹³и, ⁵¹⁴и, ⁵¹⁵и, ⁵¹⁶и, ⁵¹⁷и, ⁵¹⁸и, ⁵¹⁹и, ⁵²⁰и, ⁵²¹и, ⁵²²и, ⁵²³и, ⁵²⁴и, ⁵²⁵и, ⁵²⁶и, ⁵²⁷и, ⁵²⁸и, ⁵²⁹и, ⁵³⁰и, ⁵³¹и, ⁵³²и, ⁵³³и, ⁵³⁴и, ⁵³⁵и, ⁵³⁶и, ⁵³⁷и, ⁵³⁸и, ⁵³⁹и, ⁵⁴⁰и, ⁵⁴¹и, ⁵⁴²и, ⁵⁴³и, ⁵⁴⁴и, ⁵⁴⁵и, ⁵⁴⁶и, ⁵⁴⁷и, ⁵⁴⁸и, ⁵⁴⁹и, ⁵⁵⁰и, ⁵⁵¹и, ⁵⁵²и, ⁵⁵³и, ⁵⁵⁴и, ⁵⁵⁵и, ⁵⁵⁶и, ⁵⁵⁷и, ⁵⁵⁸и, ⁵⁵⁹и, ⁵⁶⁰и, ⁵⁶¹и, ⁵⁶²и, ⁵⁶³и, ⁵⁶⁴и, ⁵⁶⁵и, ⁵⁶⁶и, ⁵⁶⁷и, ⁵⁶⁸и, ⁵⁶⁹и, ⁵⁷⁰и, ⁵⁷¹и, ⁵⁷²и, ⁵⁷³и, ⁵⁷⁴и, ⁵⁷⁵и, ⁵⁷⁶и, ⁵⁷⁷и, ⁵⁷⁸и, ⁵⁷⁹и, ⁵⁸⁰и, ⁵⁸¹и, ⁵⁸²и, ⁵⁸³и, ⁵⁸⁴и, ⁵⁸⁵и, ⁵⁸⁶и, ⁵⁸⁷и, ⁵⁸⁸и, ⁵⁸⁹и, ⁵⁹⁰и, ⁵⁹¹и, ⁵⁹²и, ⁵⁹³и, ⁵⁹⁴и, ⁵⁹⁵и, ⁵⁹⁶и, ⁵⁹⁷и, ⁵⁹⁸и, ⁵⁹⁹и, ⁶⁰⁰и, ⁶⁰¹и, ⁶⁰²и, ⁶⁰³и, ⁶⁰⁴и, ⁶⁰⁵и, ⁶⁰⁶и, ⁶⁰⁷и, ⁶⁰⁸и, ⁶⁰⁹и, ⁶¹⁰и, ⁶¹¹и, ⁶¹²и, ⁶¹³и, ⁶¹⁴и, ⁶¹⁵и, ⁶¹⁶и, ⁶¹⁷и, ⁶¹⁸и, ⁶¹⁹и, ⁶²⁰и, ⁶²¹и, ⁶²²и, ⁶²³и, ⁶²⁴и, ⁶²⁵и, ⁶²⁶и, ⁶²⁷и, ⁶²⁸и, ⁶²⁹и, ⁶³⁰и, ⁶³¹и, ⁶³²и, ⁶³³и, ⁶³⁴и, ⁶³⁵и, ⁶³⁶и, ⁶³⁷и, ⁶³⁸и, ⁶³⁹и, ⁶⁴⁰и, ⁶⁴¹и, ⁶⁴²и, ⁶⁴³и, ⁶⁴⁴и, ⁶⁴⁵и, ⁶⁴⁶и, ⁶⁴⁷и, ⁶⁴⁸и, ⁶⁴⁹и, ⁶⁵⁰и, ⁶⁵¹и, ⁶⁵²и, ⁶⁵³и, ⁶⁵⁴и, ⁶⁵⁵и, ⁶⁵⁶и, ⁶⁵⁷и, ⁶⁵⁸и, ⁶⁵⁹и, ⁶⁶⁰и, ⁶⁶¹и, ⁶⁶²и, ⁶⁶³и, ⁶⁶⁴и, ⁶⁶⁵и, ⁶⁶⁶и, ⁶⁶⁷и, ⁶⁶⁸и, ⁶⁶⁹и, ⁶⁷⁰и, ⁶⁷¹и, ⁶⁷²и, ⁶⁷³и, ⁶⁷⁴и, ⁶⁷⁵и, ⁶⁷⁶и, ⁶⁷⁷и, ⁶⁷⁸и, ⁶⁷⁹и, ⁶⁸⁰и, ⁶⁸¹и, ⁶⁸²и, ⁶⁸³и, ⁶⁸⁴и, ⁶⁸⁵и, ⁶⁸⁶и, ⁶⁸⁷и, ⁶⁸⁸и, ⁶⁸⁹и, ⁶⁹⁰и, ⁶⁹¹и, ⁶⁹²и, ⁶⁹³и, ⁶⁹⁴и, ⁶⁹⁵и, ⁶⁹⁶и, ⁶⁹⁷и, ⁶⁹⁸и, ⁶⁹⁹и, ⁷⁰⁰и, ⁷⁰¹и, ⁷⁰²и, ⁷⁰³и, ⁷⁰⁴и, ⁷⁰⁵и, ⁷⁰⁶и, ⁷⁰⁷и, ⁷⁰⁸и, ⁷⁰⁹и, ⁷¹⁰и, ⁷¹¹и, ⁷¹²и, ⁷¹³и, ⁷¹⁴и, ⁷¹⁵и, ⁷¹⁶и, ⁷¹⁷и, ⁷¹⁸и, ⁷¹⁹и, ⁷²⁰и, ⁷²¹и, ⁷²²и, ⁷²³и, ⁷²⁴и, ⁷²⁵и, ⁷²⁶и, ⁷²⁷и, ⁷²⁸и, ⁷²⁹и, ⁷³⁰и, ⁷³¹и, ⁷³²и, ⁷³³и, ⁷³⁴и, ⁷³⁵и, ⁷³⁶и, ⁷³⁷и, ⁷³⁸и, ⁷³⁹и, ⁷⁴⁰и, ⁷⁴¹и, ⁷⁴²и, ⁷⁴³и, ⁷⁴⁴и, ⁷⁴⁵и, ⁷⁴⁶и, ⁷⁴⁷и, ⁷⁴⁸и, ⁷⁴⁹и, ⁷⁵⁰и, ⁷⁵¹и, ⁷⁵²и, ⁷⁵³и, ⁷⁵⁴и, ⁷⁵⁵и, ⁷⁵⁶и, ⁷⁵⁷и, ⁷⁵⁸и, ⁷⁵⁹и, ⁷⁶⁰и, ⁷⁶¹и, ⁷⁶²и, ⁷⁶³и, ⁷⁶⁴и, ⁷⁶⁵и, ⁷⁶⁶и, ⁷⁶⁷и, ⁷⁶⁸и, ⁷⁶⁹и, ⁷⁷⁰и, ⁷⁷¹и, ⁷⁷²и, ⁷⁷³и, ⁷⁷⁴и, ⁷⁷⁵и, ⁷⁷⁶и, ⁷⁷⁷и, ⁷⁷⁸и, ⁷⁷⁹и, ⁷⁸⁰и, ⁷⁸¹и, ⁷⁸²и, ⁷⁸³и, ⁷⁸⁴и, ⁷⁸⁵и, ⁷⁸⁶и, ⁷⁸⁷и, ⁷⁸⁸и, ⁷⁸⁹и, ⁷⁹⁰и, ⁷⁹¹и, ⁷⁹²и, ⁷⁹³и, ⁷⁹⁴и, ⁷⁹⁵и, ⁷⁹⁶и, ⁷⁹⁷и, ⁷⁹⁸и, ⁷⁹⁹и, ⁸⁰⁰и, ⁸⁰¹и, ⁸⁰²и, ⁸⁰³и, ⁸⁰⁴и, ⁸⁰⁵и, ⁸⁰⁶и, ⁸⁰⁷и, ⁸⁰⁸и, ⁸⁰⁹и, ⁸¹⁰и, ⁸¹¹и, ⁸¹²и, ⁸¹³и, ⁸¹⁴и, ⁸¹⁵и, ⁸¹⁶и, ⁸¹⁷и, ⁸¹⁸и, ⁸¹⁹и, ⁸²⁰и, ⁸²¹и, ⁸²²и, ⁸²³и, ⁸²⁴и, ⁸²⁵и, ⁸²⁶и, ⁸²⁷и, ⁸²⁸и, ⁸²⁹и, ⁸³⁰и, ⁸³¹и, ⁸³²и, ⁸³³и, ⁸³⁴и, ⁸³⁵и, ⁸³⁶и, ⁸³⁷и, ⁸³⁸и, ⁸³⁹и, ⁸⁴⁰и, ⁸⁴¹и, ⁸⁴²и, ⁸⁴³и, ⁸⁴⁴и, ⁸⁴⁵и, ⁸⁴⁶и, ⁸⁴⁷и, ⁸⁴⁸и, ⁸⁴⁹и, ⁸⁵⁰и, ⁸⁵¹и, ⁸⁵²и, ⁸⁵³и, ⁸⁵⁴и, ⁸⁵⁵и, ⁸⁵⁶и, ⁸⁵⁷и, ⁸⁵⁸и, ⁸⁵⁹и, ⁸⁶⁰и, ⁸⁶¹и, ⁸⁶²и, ⁸⁶³и, ⁸⁶⁴и, ⁸⁶⁵и, ⁸⁶⁶и, ⁸⁶⁷и, ⁸⁶⁸и, ⁸⁶⁹и, ⁸⁷⁰и, ⁸⁷¹и, ⁸⁷²и, ⁸⁷³и, ⁸⁷⁴и, ⁸⁷⁵и, ⁸⁷⁶и, ⁸⁷⁷и, ⁸⁷⁸и, ⁸⁷⁹и, ⁸⁸⁰и, ⁸⁸¹и, ⁸⁸²и, ⁸⁸³и, ⁸⁸⁴и, ⁸⁸⁵и, ⁸⁸⁶и, ⁸⁸⁷и, ⁸⁸⁸и, ⁸⁸⁹и, ⁸⁹⁰и, ⁸⁹¹и, ⁸⁹²и, ⁸⁹³и, ⁸⁹⁴и, ⁸⁹⁵и, ⁸⁹⁶и, ⁸⁹⁷и, ⁸⁹⁸и, ⁸⁹⁹и, ⁹⁰⁰и, ⁹⁰¹и, ⁹⁰²и, ⁹⁰³и, ⁹⁰⁴и, ⁹⁰⁵и, ⁹⁰⁶и, ⁹⁰⁷и, ⁹⁰⁸и, ⁹⁰⁹и, ⁹¹⁰и, ⁹¹¹и, ⁹¹²и, ⁹¹³и, ⁹¹⁴и, ⁹¹⁵и, ⁹¹⁶и, ⁹¹⁷и, ⁹¹⁸и, ⁹¹⁹и, ⁹²⁰и, ⁹²¹и, ⁹²²и, ⁹²³и, ⁹²⁴и, ⁹²⁵и, ⁹²⁶и, ⁹²⁷и, ⁹²⁸и, ⁹²⁹и, ⁹³⁰и, ⁹³¹и, ⁹³²и, ⁹³³и, ⁹³⁴и, ⁹³⁵и, ⁹³⁶и, ⁹³⁷и, ⁹³⁸и, ⁹³⁹и, ⁹⁴⁰и, ⁹⁴¹и, ⁹⁴²и, ⁹⁴³и, ⁹⁴⁴и, ⁹⁴⁵и, ⁹⁴⁶и, ⁹⁴⁷и, ⁹⁴⁸и, ⁹⁴⁹и, ⁹⁵⁰и, ⁹⁵¹и, ⁹⁵²и, ⁹⁵³и, ⁹⁵⁴и, ⁹⁵⁵и, ⁹⁵⁶и, ⁹⁵⁷и, ⁹⁵⁸и, ⁹⁵⁹и, ⁹⁶⁰и, ⁹⁶¹и, ⁹⁶²и, ⁹⁶³и, ⁹⁶⁴и, ⁹⁶⁵и, ⁹⁶⁶и, ⁹⁶⁷и, ⁹⁶⁸и, ⁹⁶⁹и, ⁹⁷⁰и, ⁹⁷¹и, ⁹⁷²и, ⁹⁷³и, ⁹⁷⁴и, ⁹⁷⁵и, ⁹⁷⁶и, ⁹⁷⁷и, ⁹⁷⁸и, ⁹⁷⁹и, ⁹⁸⁰и, ⁹⁸¹и, ⁹⁸²и, ⁹⁸³и, ⁹⁸⁴и, ⁹⁸⁵и, ⁹⁸⁶и, ⁹⁸⁷и, ⁹⁸⁸и, ⁹⁸⁹и, ⁹⁹⁰и, ⁹⁹¹и, ⁹⁹²и, ⁹⁹³и, ⁹⁹⁴и, ⁹⁹⁵и, ⁹⁹⁶и, ⁹⁹⁷и, ⁹⁹⁸и, ⁹⁹⁹и, ¹⁰⁰⁰и, ¹⁰⁰¹и, ¹⁰⁰²и, ¹⁰⁰³и, ¹⁰⁰⁴и, ¹⁰⁰⁵и, ¹⁰⁰⁶и, ¹⁰⁰⁷и, ¹⁰⁰⁸и, ¹⁰⁰⁹и, ¹⁰¹⁰и, ¹⁰¹¹и, ¹⁰¹²и, ¹⁰¹³и, ¹⁰¹⁴и, ¹⁰¹⁵и, ¹⁰¹⁶и, ¹⁰¹⁷и, ¹⁰¹⁸и, ¹⁰¹⁹и, ¹⁰²⁰и, ¹⁰²¹и, ¹⁰²²и, ¹⁰²³и, ¹⁰²⁴и, ¹⁰²⁵и, ¹⁰²⁶и, ¹⁰²⁷и, ¹⁰²⁸и, ¹⁰²⁹и, ¹⁰³⁰и, ¹⁰³¹и, ¹⁰³²и, ¹⁰³³и, ¹⁰³⁴и, ¹⁰³⁵и, ¹⁰³⁶и, ¹⁰³⁷и, ¹⁰³⁸и, ¹⁰³⁹и, ¹⁰⁴⁰и, ¹⁰⁴¹и, ¹⁰⁴²и, ¹⁰⁴³и, ¹⁰⁴⁴и, ¹⁰⁴⁵и, ¹⁰⁴⁶и, ¹⁰⁴⁷и, ¹⁰⁴⁸и, ¹⁰⁴⁹и, ¹⁰⁵⁰и, ¹⁰⁵¹и, ¹⁰⁵²и, ^{1053</}

томонидан маъқулланди. 1917 йил 1-3 августда Қозон шаҳрида бўлиб ўтган Бутун Россия мусулмон ўқитувчиларининг II съездида ҳам ўрта имлочиларнинг қарашлари қабул қилинди.

8. Татаристон ҳукумати 1920 йил 19 декабрида ўрта имлочилар ислоҳ қилган алифбони жорий этиш

ҳақида қарор қабул қилган. ТАССР халқ комиссарлар совети томонидан барча ташкилот ва идоралар, мактаблар ва нашрётларда 1925 йилнинг ноябр ойидан ислоҳ қилинган алифбо асосида иш юритиш шартлиги тўғрисида қарор қабул қилди. Татаристонда мазкур алифбо ва имло 1927 йилга қадар амалда қўлланган.

АДАБИЁТЛАР

1. “Йолдиз” 1906 ел, 15 феврал.
2. Алпаров Г. Харитонов ҳарефларе. “Мәлтәп”, Казан. 1913, № 8.
3. Барудий Г. Сәвадхоан. Казан. 1892.
4. Габдулла Кәчмири. Тел вә язү. “Йолдиз”. 1909 ел 7 ийул.
5. Габдулла Кәчмири. Язү тугрисинда. “Шура”. 1910, № 9.
6. Галиәсгар Камал. Өкәрләр. Өч томда. Казан. 1981.
7. Әхмәтжон Мостафа. ا و , المөрәккәбме, баситми? “Мәгариф”, Казан. 1918, № 3.
8. Жамалетдин Вәлиди. Тел вә имла мәсьәләсе. “Шүра”. 1910 ел, № 1
9. Иброҳим Акчурин. “Шүро”, 1917, № 5.
10. Исмәғийль Рәми, Рәис Даутов. Әдәби сүзлек. Казан. Татарстан китап нәшрияти. 128-129.
11. Кәминә Бәхәрәм бәк Дәүләтшаев. Тел вә имла мәсьәләсе. “Шүра”. 1910 ел, № 14.
12. Курбатов Х. Татар теленең алфавит һәм орфография тарихи. - Казан: Татар, кит. нәшр., 1960. – 37 б.
13. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспралли. Тошкент, 1992, 33-36.
14. Мөхәммәдхадиди Максуди. Төркичә имла кагийдәләре. Казан, 1910; Ислах имла, “Йолдиз” 1906 ел, 19 ноябр.
15. Насийри К. Әнмүзәж. Казан. 1895. 3-бет.
16. Нәъмәт Ҳаким. Имло масаласи. “Шүро”, 1917, № 2, 3, 5, 6, 7.
17. Тел вә язү. “Йолдиз”. 1906 ел 6 май.
18. Тукай Г. Өсәрләр. III том, Казан, 1955, 272-, 274.
19. Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленең барлиқка килүе һәм үсеше. Казан. 1972, 54-55.
20. Хәрәф вә имламиз. Казан. 1912; Татар әлифбаси. Казан. 1913.
21. Худойбердиев Ж. Ўзбек тилидаги айрим ёзувлар ҳақида. “ЎзМУ хабарлари”, Тошкент, 2001, № 1, 48-52.
22. Исул саутия узрә тәртип иделмеш татар әлифбаси. Казан. 1914.
23. Яушев Ноуширван. Төрки имлаларни берләштерү ҳақида. “Шүро”, 1913, № 8.

Зубайда ШАРОПОВА,
Тошкент давлат аграр университети доценти
E-mail: zsharopova_68@mail.ru

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д Б.Р.Менглиев тақризи асосида

THESAURUS AND COMPUTER TECHNOLOGY APPLICATION ISSUE

Abstract

This article discusses the thesaurus and its types, as well as the application of computer technologies to the dictionary. In it, the author first of all gave detailed information about the thesaurus and purposefully used scientific research in this regard. In particular, the article focuses on distinguishing the concept of thesaurus from other types of dictionaries. The aspects listed above increase the scientific-theoretical and practical importance of the article.

Key words: Thesaurus, term, concept, semantics, dictionary, lexeme, corpus, computer, resource, homonym, synonym.

ПРОБЛЕМА ПРИМЕНЕНИЯ ТЕЗАУРУСА И КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается тезаурус и его виды, а также применение компьютерных технологий к словарю. В ней автор в первую очередь предложил подробную информацию о тезаурусе и целенаправленно использовал в этом отношении научные изыскания. В частности, в статье делается акцент на выделении понятия тезауруса от других видов словарей. Перечисленные выше аспекты повышают научно-теоретическую и практическую значимость статьи.

Ключевые слова: Тезаурус, термин, понятие, семантика, словарь, лексема, корпус, компьютер, ресурс, омоним, синоним.

ТЕЗАУРУС ВА КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ТАТБИҚИ МАСАЛАСИ

Аннотация

Мазкур мақолада, тезаурус ва унинг турлари, шунингдек луғатчиликка компьютер технологияларини татбиқ этиш хусусида фикр-мулоҳаза юритилган. Унда муаллиф, аввало тезаурус ҳақида атрофлича маълумотлар берган ва бу борадаги илмий тадқиқот ишларидан мақсадли фойдаланган. Айниқса, мақолада тезаурус тушунчасини бошқа луғат турларидан фарқлаб олишга алоҳида эътибор қаратилган. Юқорида саналган жиҳатлар мақоланинг илмий-назарий ва амалий аҳамиятини оширади.

Калит сўзлар: Тезаурус, атама, тушунча, семантика, луғат, лексема, корпус, компьютер, ресурс, омоним, синоним.

Кириш. Тезаурус (юн. thesaurus) юнон тилидан олинган бўлиб, “ҳазина”, “бойлик”, “заҳира”, деган маъноларни англатади. Мазкур тушунча махсус билимлар соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари ва атамаларининг матнларда қўлланиши, семантик имкониятлари билан тўлиқ қамраб олувчи маълумотлар тўплами ҳисобланади. У муайян тилдаги маълум бир мавзуга оид барча сўзларни қамраб оладиган, уларнинг матнда қўлланиш ҳолатларини имкон қадар тўлиқ акс эттирадиган луғатдир[1].

Тезаурус термини икки хил маънода ишлатилади:

1. Муайян лексик бирлик семантикасига оид лингвистик таҳлилларга асосланган тўлиқ маълумот ёритилган луғатлар.

2. Билимларнинг муайян соҳасига тааллуқли тизимлаштирилган ахборотлар мажмуи.

Тезаурус – сўзлар ва шу сўзлардан шаклланган лексемалар, луғавий бирликлар, сўз бирикмалари ўртасидаги турли боғланишлар (муносабатлар) ҳақидаги ахборотлар тизимидир. Тезаурус миллий тил, қайта ишланган табиий тил, ахборот услуги сифатида шакланган сунъий тил семантикасини белгилайди. Дунёнинг ривожланган тилларидан ҳисобланган инглиз, рус тилларидаги тезауруслар миллий корпусларнинг таркибий қисми сифатида маълумотлар базаси ва тадқиқотлар учун материал бўлиб хизмат қилмоқда.

Тезаурус – ҳозирги замонавий тилшуносликда лексик бирликлар ўртасидаги семантик алоқалар – омоним, синоним, антоним, пароним, гипоним, гипероним ва бошқаларни кўрсатадиган умумий ёки махсус луғат, шундай луғатларнинг махсус тури. Унда сўзлар алифбо

тартибида эмас, балки бир мавзу, бир тушунчага алоқадорлиги нуктаи назаридан гуруҳлаб берилади. Назарий жиҳатдан тезаурус лексик-семантик тизимга асосланган модел ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилшунослигида корпус лингвистикаси масалалари кейинги йилларда илмий тадқиқот ишлари сифатида кенг ўрганила бошлади[2].

Корпусларнинг таркибий қисми бўлган тезауруслар лексемаларнинг ўз ва кўчма маънолари, коммуникатив хусусиятлари, эмоционал-экспрессив функциялари ҳақида кенг маълумот бериши билан қимматлидир.

Тезаурус – бу умумий маънода махсус билим соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари, атама ёки терминларини тўлиқ қамраб оладиган махсус терминология, янада қатъий ва объектив равишда луғат, маълумотлар тўплами, корпус ёки код, демакдир.

Тилда тезауруслар электрон форматда, алоҳида фан соҳаларини тавсифлашнинг самарали воситаларидан бири бўлиб, бирор фан ёки касб-хунар билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва шу муносабатлардаги тушунчаларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Тезаурус нафақат сўз маънолари, балки интеллектуал тизимларнинг илмий асосларини тўлдиришда ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни бошқа тушунчалар ва уларнинг гуруҳлари билан ўзаро боғлаш орқали очиқ беришга имконият яратади. Тилдаги ахборотлар базасида тезаурус термини субъект эга бўлган барча маълумотларнинг умумийлигини ифодалайди.

Ҳозирги вақтда тезаурусга компьютер технологияларида сўзларни қидиришда ахборот технологияларининг

тарқалиши, Интернет ва машиналарнинг таржимаси билан боғлиқ луғатлар киритилади. Психологияда шахснинг тезауруси маълумотни идрок этиш ва тушуниш билан характерланади. Бунда алоқа назарияси ва унинг элементлари ўзаро таъсир кўрсатадиган мураккаб тизимнинг умумий тушунча-тезислари кўриб чиқилади.

Дунё тилларида яратилган тезауруслар моҳияти жиҳатидан бир хил бўлса-да, тузилиши, лексик-семантик муносабатларнинг қайси жиҳатлари ёритилишига кўра фарқланади.

Хозир дунё тилларида тезаурусларнинг бир неча кўринишлари мавжуд. Шулардан энг машҳури инглиз тилида яратилган WordNet тезаурусидир. Бу луғат инглиз тилининг семантик имкониятлари, луғат бойлигини кўрсатишга хизмат қилади.

“Матн таснифига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақида сўз борганда, лингвистик ресурслар муҳим роль ўйнайди. Шундай ресурс сифатида ўзбек тилининг лингвистик (миллий) корпусини таъкидлаш мумкин. Лойиҳалаштирилган корпуслар асосий талабларга жавоб бермайди. Бу ўринда WordNet типдаги лингвистик ресурсларни яратиш лозим”[3].

Тезаурусларда умумистеъмол сўзлари эмас, маълум соҳага доирасидаги терминлар ҳам изоҳланган. Соҳага доир тезауруслар, кооператив коммуникацияга ҳам ёрдам беради. Кооператив коммуникация – бир касб ёки бир хил тартиб-интизом билан боғлиқ инсонлар ўртасидаги мулоқотларнинг, муносабатларнинг асоси саналади. Бу муносабат, айниқса соҳаларга оид матнлар таржимасида муҳим ўрин тутати. Лексик-семантик, кооператив коммуникация (бир фан ёки касб орқали ўзаро боғлиқ бўлган шахсларнинг мулоқотда бир-бирларини тушунишлари) учун хизмат қилади, яъни тезауруслар маълум бир фанни талқин қилишда муҳим воситалардан биридир. Шу боис, терминларни ўрганишда, оммалаштиришда, хусусиятларини ёритишда тезаурус моделлари-дан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбек тилининг WordNet тезаурусини ишлаб чиқишда анъанавий ўзбек тили лексикографияси ва замонавий ахборот технологияларини уйғунлаштириш лозим бўлади. Корпус технологияларидан фойдаланиш ўзбек тилидаги сўзларни ҳам таҳлил қилиш, уларнинг реал контекстуал қуршовидаги лексик-семантик вариантларини акс эттирадиган ресурс яратишга имкон беради[4].

Маълумки, тезаурус тушунчаси қадимдан илмда мавжуд бўлса-да, луғатнинг бундай ўзига хос тури кўпроқ инглиз, рус ва бошқа хорижий тилларга татбиқ этилган. Афсуски, ўзбек тилига тезаурус тушунчаси тўла маънода фанларга татбиқ қилинмаган. Айнан ўзбек тили терминлари ва тиббий терминларга ҳам ҳалигача тезаурус (луғатнинг ушбу тури) татбиқ этилмаган.

Хорижий тиллар, жумладан рус тилида яратилган тезауруслар ўрганилганда[5] уларнинг тузилиши, моделлари жиҳатидан ҳар хилликни кузатдик. Яъни тезаурус тузишда бир хил принцип ёки критерий мавжуд эмас, шунингдек ахборот кидирув жараёнида фойдаланувчиларга қулайлик яратишга асосий эътибор қаратилганини кўрамиз.

Жумладан, ахборот хизматчиларига услубий қўлланма сифатида яратилган “Тезаурус информационно-поисковой по языкознанию”[6] китобида дастлаб, термин ва тушунчалар алифбо тарзида изоҳланган, сўнгра айрим мавзулар бўйича тушунчалар изоҳланган. Бироқ, берилган терминларнинг маъно компонентлари тўлиқ очилмаган.

Буни, айни пайтда, муаллифнинг ўзи ҳам ишда мавжуд тажрибадангина фойдалангани, бунданда кенгрок ахборот бериш учун кўпгина зарур терминологик компендиум мавжуд эмаслигини алоҳида таъкидлайди. Ёки бўлмаса, “Тезаурус информационно, поисковой по литературе, литературоведению, фольклору и фольклористике”[7] китобида дастлаб, ҳар бир адабий терминга рақам қўйилиб, яъни рақамланиб, жами 320 та термин изоҳланган, сўнгра тўлдирувчи (пермутационный) тушунчалар ҳам алифбо тартибда тасвирланган. Бу тезаурус ушбу соҳадаги, яъни адабиёт ва фольклор бўйича биринчи уриниш эканлиги алоҳида қайд этилган.

Техника фанлари доктори Ю.И.Шемакина таҳрири остида чоп этилган “Тезаурус научно-технических терминов” китоби[8] 670 бетдан иборат бўлиб, унда тезауруснинг ЭХМ ва Ахборот-кидирув хизматларидаги роли ва аҳамияти алоҳида таъкидлаб ўтилган. Бундай луғатларни тузиш терминологияни янада ривожлантиришга муҳим ҳисса эканлиги айтилган. Унда терминларнинг лексик-семантик таркиби ва табиати очиқ берилиб, тўплам сифатида тасвирланган. Терминлар алифбо тартибда жойлаштирилиб, рақам қўйилмасдан изоҳланган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида семантик, этимологик, тарихий ва синхроник таҳлил, структурал ва компонент таҳлил, мантикий ва киёсий-тавсифий методлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Глобал тараккиёт, ахборот алмашуви суръати, маданиятларо мулоқот ижтимоий-иқтисодий соҳалар каторида фан доирасида ҳам тезкор ривожланиш усуллари такозо қилмоқда. Тезауруслар замонавий, компьютер луғати бўлиб, анъанавий луғатларга қараганда кенг имкониятларга эга.

Кейинги йилларда тезауруснинг лексикографик шакли турли тилларнинг ўқув мақсадидаги замонавий луғатлари таркибига кириб бормоқда. Мавжуд тезаурус мақолаларининг моделлари (О.Баранов, С.Е.Быкова, Н.Р.Валитова, Е.В.Смирнова ва бошқалар изланишларида қайд этилган)[9] ва тадқиқотлар характеридан келиб чиқиб, тезаурус мақоласининг қуйидаги умумий моделини келтириш мумкин:

1) термин; 2) аниқловчи; 3) синонимлари; 4) антонимлари; 5) голонимлари; 6) ўз ичида компонент, белги, функция, хусусият, аспект муносабатларини камраб олувчи меронимлари; 7) гиперонимлари; 8) гипонимлари.

Хулоса ва таклифлар. 1. Тезаурус – бу сўзлар ва сўз бирикмалари ўртасидаги турли боғланишлар (семантик муносабатлар) ҳақидаги ахборотларни сақловчи, айни пайтда, электрон тизим учун қулай бўлган маълумотлар базаси, яъни ўзга хос луғатдир.

2. Тезаурус – бу умумий маънода махсус билим соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари, атама ёки терминларини тўлиқ камраб оладиган махсус терминология, маълумотлар тўплами, корпус ёки код, демакдир.

3. Амалий компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикаси каби соҳаларда тезауруслар яратишда лексик бирликларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир.

Компьютер лингвистикаси ҳар бир тилнинг ўзига хос табиатини ҳисобга олиб, муайян тилнинг фонетик, лексик, грамматик сатҳларига оид масалаларни машина ёрдамида ҳал қилиш вазифасини қўйгандагина лингвистик тараккиёт омили бўла олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2004. 329-б.
2. Ҳамроева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. Филол. ф. бўйича ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2018., Эшмўминов. А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. Филол. ф. бўйича ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2019.
3. Раббимов И., Кобилов С. Решение некоторых задач классификации текстов узбекского языка. “Амалий математика ва информаион технологияларнинг долзарб муаммолари”. // Халқаро анжуман тезислари тўплами. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент: 2019, – Б. 288-289.
4. Звегинцев В.А. Семасиология. – Москва, 1987., Kurbanova F. Kompyuter lugatlari: tezauros. – Toshkent, 2014., Матлатипов Г.Р., Мадатов Х.А. Методология автоматизации постройки некоторых онтологий типа WordNet для узбекского языка через существующих WordNet. “Амалий математика ва информаион технологияларнинг долзарб муаммолари”. // Халқаро анжуман тезислари тўплами. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент: 2019, – Б. 286-287
5. Баранов А.Н. таҳрири остидаги “Словарь тезаурус современной русской идиоматики”. – М.: “Мир энциклопедии”, 2007., Лукова В.А. таҳрири остида “Тезаурусный анализ мировой культуры”. Сборник научных трудов. // – М.: 2013., Крюкова М. И. Экфрастический тезаурус в прозе А.С.Грина. Дисс., на соиск уч. степени к.ф.н. // – Новосибирск: 2018 ва б.
6. Смиренский В.Б.. Тезаурус информатионно-поисковой по языкознанию. – Москва: 1977.
7. Орлов А.Н.. Тезаурус информатионно, поисковой по литературе, литературоведению, фольклору и фольклористике. – Москва: 1975.
8. Шемакина Ю.И. Тезаурус научно-технических терминов. – Москва: 1972.
9. Баранов О. Русский тезаурус (Электронное издание). – М.: 2014, С.Е.Быкова. Тезаурусное моделирование юридической терминологии (на материале французского языка в сопоставление с русским). Автореф. на соиск. уч. степени канд. фил. наук. – Екатеринбург, 2006, Н.Р.Валитова. Формирование профессионального тезауруса у студентов физкультурного вуза. Автореф. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – Омск, 2012 Е.В.Смирнова. Структурно-семантические и лексикографические аспекты медицинской терминологической (на примере кардиологической лексики). Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. – Ярославль, 2012. – 48 с.

Носир ШЕРБОЕВ,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
E-mail: sherboyevlinguist@gmail.com

Филология фанлари доктори Самигова Хушнуда тақризи остида

SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE SCIENTISTS, WHO MADE RESEARCHES ON THE SPEECH OF SALES STAFF

Abstract

The article investigates the researches of scientists, who conducted scientific researches on the speeches of sale staff. The speech of sale staff is very unusual in English and Uzbek. Salespeople use different kinds of methods to attract customers in the markets in both Uzbekistan and other English-speaking countries. So many rhetorical means are used in order to attract the customers around the shopping places. Sellers of Uzbek-speaking countries use repetition, syntagmatic phrases, paraphrases and many other stylistic devices, while English-speaking countries sale staff use a diplomatic way of trading with smile and offer.

Key words: Rhetoric, sale staff, speech, the arts of speech, polite seller, economic status, speaker's method, syntagma, diplomatic way of attracting, paraphrases, advertising.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ УЧЕНЫХ, ПРОВОДИВШИХ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕЧИ ТОРГОВОГО ПЕРСОНАЛА

Аннотация

В статье исследуются исследования ученых, которые проводили научные исследования выступлений торгового персонала. Речь торгового персонала очень необычна на английском и узбекском языках. Продавцы используют различные методы для привлечения клиентов на рынках как Узбекистана, так и других англоязычных стран. Так много риторических средств используется для того, чтобы привлечь покупателей к торговым местам. Продавцы узбек язычных стран используют повторы, синтагматические фразы, перифразы и многие другие стилистические приемы, в то время как сотрудники отдела продаж англоязычных стран используют дипломатичный способ торговли с улыбкой и предложением.

Ключевые слова: Риторика, торговый персонал, речь, искусство речи, вежливый продавец, экономический статус, метод оратора, синтагма, дипломатический способ привлечения, перефразирование, реклама.

САВДО ХОДИМЛАРИ НУТҚИ БЎЙИЧА ИЛМИЙ ИЗЛАНИШЛАР ОЛИБ БОРГАН ОЛИМЛАР ИШЛАРИ ТАДҚИҚИ

Аннотация

Мақолада савдо ходимларининг нутқлари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган олимларнинг тадқиқотлари ўрганилади. Савдо ходимларининг нутқи инглиз ва ўзбек тилларида жуда ғайриоддий. Сотувчилар Ўзбекистон ва бошқа инглиз тилида сўзлашадиган мамлакатлар бозорларида харидорларни жалб қилиш учун турли хил усуллардан фойдаланадилар. Харид қилиш жойлари атрофида мижозларни жалб қилиш учун жуда кўп риторик воситалар қўлланилади. Ўзбек тилида сўзлашувчи мамлакатлар сотувчилари такрор, синтагматик иборалар, парафразалар ва бошқа кўплаб услубий воситалардан, инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатлар Сотув ходимлари еса табассум ва таклиф билан дипломатик савдо усулидан фойдаланадилар.

Калит сўзлар: Риторика, савдо ходимлари, нутқ, нутқ санъати, мулоим сотувчи, иқтисодий ҳолат, маърузачининг усули, синтагма, жалб қилишнинг дипломатик усули, парафразалар, реклама.

Кирриш. Тилшуносликда яратилган ҳар битта нутқнинг самарадор чиқиши жуда муҳим саналади. Чунки бу нутқда ҳар бир нотикнинг муайян мақсади ётади. Ҳар бир яратилаётган нутқ самарадорлиги мақсадга мувофиқлиги унинг канчалик тингловчиларга етиб бориш даражасидир. Яратилаётган нутқ самарадор бўлиши учун тилшунос ҳар қандай воситалардан фойдаланиши керак. Қадим замонлардан бери ҳар бир нотик нутқ яратар экан ўша нутқнинг нақадар таъсирчан ва самарали эканлиги унинг омма аҳлига қандай даражада етиб борганлигидан келиб чиқилган. Нутқий фаолиятда улар ҳар хил воситалардан фойдаланишган. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати узоқ тарихга эга. Ван сифатида қадимги Юнонистонда эразмидан аввалги ИВ-В асрларда пайдо бўлган бўлса-да, нутқ маданияти ва нотиклик санъатига эҳтиёжнинг пайдо бўлишини инсоният тарихидаги илк давлатчиликнинг шаклланиши даври билан боғлаш мумкин.

“Тапга чечанлик, бу – ишонтиришнинг хизмат-коридир” (“Красноречие - это служанка убеждения”), - деган эди Коракс.У эразмидан аввалги V асрдаёқ Сиракузада нотиклик мактабини очган ва риторикага оид

биринчи дарслик ёзган. “Нутқ-қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади”, - деган эди ғарб мутафаккири Р.Эмирсон, - одамларни бошқариш учун эса айти шулар керак”.

Асосий қисм. Антик даврдан Грецияда чиройли сўзлашга қизиқиш кучайиб кетган эди. Бунинг натижасида қатор нотиклик мактаблари очилади. Бу мактабларда сўз санъати усталари-шогирдлар етиштириб чиқарилад эди. Кейинчалик чиройли сўзлар ҳақида қўлланмалар майдонга келди. Шундай асарлардан бири Аристотелнинг “Риторика” номли китобидир. Буюк олим уни машхур “Поетика” номли асарида сўнг, яъни эразмидан олдинги 330-йилларда Афинага сўнгги марта қайтиб келганда ёзган эди. Аристотелнинг “Риторика”си уч китобдан ташкил топган. Асарнинг биринчи ва иккинчи китоблари, асосан чиройли сўзлаш, ишонтириш методлари ҳақидаги фикр ва мулоҳазалардан иборат бўлса, учинчи китобда нутқ мантиқига жуда катта аҳамият берилади.

Аристотел нотиклик санъатини 5 қисмга бўлиб ўргатади:

1. Материални кашф этиш.
2. Материални жойлаштириш шакли.

3. Материални эслаб қолиш.
4. Материални сўз ёрдамида тўғри акс эттириш.
5. Материални тўғри талаффуз этиш.

Аристотелнинг ушбу фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Аристотелнинг риторикасида сўзловчининг нутқи унинг ишончилиги (ёки унинг етишмаслиги) тингловчида ўзига хос тасаввур уйғотиши табиий, нотик тингловчида яхши тасаввур уйғотиш учун ўз нутқида яхшилиқни намойиш қила билиши керак деган фикрлар мавжуд.

Адам Смит иқтисодий хулқ-атворга тегишли бўлган тил функциялари ва лингвистик назариясини яратди. Смит меҳнат тақсмоти ва ҳамкорлик тилдан ишончли фойдаланишнинг табиий натижаси эканлигини таъкидлайди. Энг асосийси, ишонтариш-бу умумий лингвистик стратегия бўлиб, у орқали маърузачи нафақат тингловчини белгиланган вазифани бажаришга ишонтаришга ҳаракат қилади, балки тингловчини ушбу вазифа унинг манфаати учун эканлигига ишонтарида (Брукс ва Варрен, 1970). Қизғини шундаки, Смит тилнинг ушбу даражада ишончли ишлатилишини алмашинув ёки савдосотикнинг рағбатлантирувчи омили деб ҳисоблайди. Бу рағбатлантирувчи алоқадан ташқари, Смит ҳамкорликнинг бошқа турини баён этади, қайсики бу ерда Бак ва Ҳарнишлар томонидан ҳамдард-инференциал алоқа деб номланган, бу усул орқали маърузачи унинг ҳистуйғуларини ёки ниятларини оддий ёки кодланмаган услуб ёрдамида бошқа маърузачиларга таъсирли даражада етказилади. Ушбу алоқа тури, илгари айтиб ўтилган ишончли хилма-хилликдан фарқли ўлароқ, эркин ёки фуқаролик суҳбатда ишлатиладиган тур деб ҳисобланади. Тил ва меҳнат тақсмоти ўртасидаги ишонтариш тушунчаси билан боғлиқ деган даъво Смитдан келиб чиқади ва зарур вазифа сифатида тил ижтимоий ҳамкорлик учун ишлатиладиган алоқа усули деган фикрни англатади.

Тилдан коммуникатив фойдаланиш ва иқтисодий хатти-ҳаракатлар ўртасидаги муносабатлар Адам Смит асарларида биринчи марта пайдо бўлади, унда Смит тилни товар алмашинуви ёки савдо-сотикнинг иқтисодий хатти-ҳаракатлари билан боғлайди. Смит ўз асарлари давомида тил, ахлокий хулқ-атвор ва иқтисодий сиёсатнинг бир-бирига боғлиқ бўлмаган мавзулар ўртасидаги муносабатларини акс эттиради. Самарали равишда, ушбу муносабатларнинг натижаси тил ва лингвистик алоқа функциялари назариясини келтириб чиқаради ва кейинчалик Смитнинг ахлокий туйғулар ёки умуман одамларнинг хулқ-атвори ва иқтисодий хулқ-атворга оид назариясининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади. Смит асарларида тилдан коммуникатив фойдаланиш ва меҳнат тақсмоти ўртасидаги муносабатлар аниқ мисоллар билан кўрсатилмаган. Шунга қарамай, Смитнинг иқтисодий ва лингвистик назариялар ушбу ассоциатив даъвони қўллаб-қувватлайдиган старли асосни таъминлайди.

Адам Смит ўзининг ғоялари устунлигини кўрсатиш учун қирол Людовик XIV ни мисол қилиб келтиради: “Унинг овози олижаноб ва таъсирчан бўлиб, унинг борлиги кўрkitган юракларни забт этди.” Қирол Людовик XIV ўз нутқлари давомида хаттоки одамларни ўзига жалб қилиш учун ўзини хатто Худого ҳам теглаштиради. Кейинчалик европалик савдогарлар ўз маҳсулотларини “бу қирол Людовик XIV нинг дастурхони учун тайёрланган моллардир” деб мактаб сотишган ва бу ўзига хос ўзига тортувчи восита сифатида қўлланилган. Ўзбек тилида эса товарларнинг яхши эканлиги, сифатнинг аъло даражада эканлигини исботлаш мақсадида “Хатто Хорун Ар-Рашиддай буюк зот ҳам бундай нарсани тушларида ҳам кўрмаган эканлар” ўхшатишни келтирганлар.

Шуни ёдда тутиш керакки, нотик ўз тингловчиларини қизиқтириши, ҳавасини келтиририши, яъни уларга сўзини ўткази билиши керакдир. Замонавий риторик назарияси (Кленс ва Уоррен 1970йй.) га кўра ишонтаришнинг шундай тавсифлайди: “У шундай бир оғзаки санъат усулики, бу орқали сиз кимнидир хоҳлаган нарсани бажаришга, шу билан бирга уни қилишга мажбур қилишга ва тингловчи доимо шундай қилишни хоҳлаган нарса деб ўйлашга мажбур қилишингиз керак”. Худди шу назария савдо ходимлари нутқининг табиатига ҳа тўғри келиши кузатувлар натижасида ҳам аниқланган. Масалан, ўзбек савдогарлари харидорларни ўзига жалб қилиш учун биринчи қисқа савол-жавоб қиладилар ва уларнинг хоҳиш-истакларидан келиб чиқиб, ўзларига мос товарларни танлашга ёрдам берадики, харидорлар худди шу нарсаларни излаб келганига ишонч ҳосил қиладилар ва сотиб олишга қарор қиладилар.

Адам Смит Локкнинг тил коммуникатив восита эканлиги ҳақидаги даъвосига асос солгандан сўнг тилни ўрганишга муҳим ва ўзига хос ҳисса қўшди. Шундай қилиб, Смит ижтимоий ҳамкорлик учун тил зарур алоқа усули эканлигини оқлайди, унинг вазифаси маърузачиларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштиришдан иборат деб билади. Тилни ўрганаётган Смит иккита алоқа воситасини тасаввур қилади: ишонтариувчи ёки ҳамдард. Смит учун бу ишончли режим охир-оқибат ижтимоий ҳамкорликни ва шунинг учун меҳнат тақсмотини келтириб чиқаради, ҳамдардлик эса хилма-хиллиги ҳиссиётларнинг ёки ниятларининг алоқасини англатади. Риторикага бой суҳбат суҳбатдош ва тингловчи ўртасида ишончли кучайтирадиган ва моҳиятан иккаласининг ҳам асоси бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ҳамкорликка йўл беради. Савдогар ёки харидор учун кўшимча фойда келтирмасдан, тил ва савдо ҳамдард алоқа воситаси вазифасини бажаради.

Н. Кузнецов ўзининг “Современная риторика” асарида нутқ маданиятининг нотиклик билан боғлиқ томонларига алоҳида тўхталади. «Нотиклик нутқи» деганда мен ҳар қандай монологик оғзаки нутқни эмас, балки тингловчиларни маълум ҳаракатга чорловчи ёки уларга қандайдир ғоялар, тасаввурлар тизимини уйғотишга қаратилган махсус вазифа бажарувчи нутқни тушунаман». У ўз асарида савдо ходимлари ва харидорлар ўртасида турф ахил риторик воситалардан фойдаланилганлигини мисол қилиб келтирган:

Парафраза - сўзни тавсифловчи ибора билан алмаштириш. Худди шу нарсани номлаш, унда турли хил хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бирор бир ҳайвонни ўрмоннинг тартибли ва кулранг қотили деб аташ мумкин. Бирор бир ҳаракатни табиатни забт этиш ва экологияга кўпол аралашув деб аташ мумкин. Атом электр станциясининг тарафдорлари уни потенциал Чернобил деб аташмайди, балки тинчлик атомининг ифодасидан фойдаланадилар. Шакар савдогари ўз маҳсулотини хоҳлаган тарзда номлайди, аммо оқ ўлим деб эмас.

Парафраза - бу ёрликнинг бир тури, товар белгисига ўхшаш нарса. Унинг бу функцияси, айниқса, перифрастик таърифларда яққол намён бўлади. Бундай таърифлар реклама шиорларида (шиорларда) жуда тайёр. Масалан: Твих-ширин жуфтлик. Перифразис, унинг ичида навбат бошқа йўللарга асосланиши мумкин: метафора (қора олтин — кўмир ёки нефт ҳақида) ва метонимиялар (меҳнат тинга - меҳнат тежаш тўғрисида). Ўзбек савдогарлари ҳам ўз нутқларида харидорларни жалб этиш учун турли хил парафразалардан фойдаланади.

Товарларни тўғри сотиш, чиройли савдо санъати:

Ижтимоий тармоқдаги InCapital савдо компаниясининг савдо ва савдогарнинг нутқи бўйича келтирилган ишлари жуда ҳам аҳамиятга моликдир:

“Тўғри сотяпманми?” - бу жуда ноаниқ савол. Савдода ягона универсал қоидалар йўқ. Ҳар бир савдонинг ўз маҳсулоти ва харидори бор.

Рекламаси бўлмаган савдо деярли ҳеч қачон бўлмайди. Шунинг учун, тўғри, малакали савдонинг биринчи муҳим шарт - рекламани тайёрлаш бўлган, бўлиб келмоқда ва бўлади. Реклама қанча сифатли ва пухта ўйланган бўлса, маҳсулот ёки хизмат шунча яхши сотилади.

Иккинчи шарт - бу савдо қоидалари йўналтирилган истеъмолчиларнинг бўлажак аудиториясини тўғри ҳисобга олиши. Сиз маркетинг компанияларининг хизматларидан фойдаланишингиз ёки бу масалани ўзингиз ҳал қилишингиз мумкин. Шундай қилиб, мижозларнинг эҳтиёжлари, уларнинг талаблари ва сўровлари аниқ белгиланади. Мижозларнинг маълумотлар банкни яратиш муҳимдир. Уларга эътиборли бўлишни унутманг. Агар сиз мижозларингизга эҳтиёткор ва ёқимли бўлмасангиз, қандай қилиб тўғри сотишни ўрганишингиз мумкин? “Тўғри” сўзининг ўзи жуда кўп майда ҳодисалар деган маънони англатади. Савдо амалиётида сиз барча майда ҳодисаларни ҳисобга олишни ўрганишингиз керак. Ҳар бир мижоз “у доим ҳақ” бўлишини ҳис қилиши керак. Бу эса ўз ўрнида ҳурмат, тушуниш ва инсоннинг ижобий кайфиятига таъсир этади. Менежер қандай қилиб тўғри сотиши керак? – Савдони ижобий муомала билан олиб бориш керак. Токи, харидор сиздан яна бирор нарса сотиб олишни хоҳласин. Нимани сотиб олишни хоҳлаши эмас, сиздан сотиб олишни хоҳлаши - муҳим.

Савдода сотувчи ўз мижозларини тўғри баҳолай олиши ва ҳурмат қилишни ўрганиши керак, уларнинг ишлаб топа олган пуллари борлиги учун ҳам ҳурмат қилиш керак. Барча мижозлар тўлов қобилияти даражасидан қатъий назар, ҳурматга сазовор.

Омадли сотувчининг савдо қоидалари:

Муваффақиятли сотувчининг қоидалари. Ҳар бир мижозга ўша ходим хизмат кўрсатиши керак, чунки ҳар сафар янги одам билан алоқа ўрнатиш қийинлашади ва бунга вақт талаб этилади. Гарчи бу жуда шахсий бўлса ҳам. Бошқарувчилар шуни эсда сақлашлари керакки, савдо билан шуғулланаётган барча ходимлар ўзларининг бажарган ишлари даражасига қараб ҳар қандай рағбатни ҳис этишлари ва ўз ташаббускорлиги билан, яхши натижаларга эришишдан манфаатдор бўлишлари савдони оширишда муҳим аҳамиятга эга. Ишда ўсиш имконияти, шунингдек, ҳар қандай ўзини ҳурмат қилувчи ходим учун яхши истикбол ва фаоллаштирувчи омил ҳисобланади. Рағбатлантиришнинг яна бири - пул мукофоти ёки савдодан улуш бўлиши мумкин. Бу ҳам жуда самарали.

Ходим учун бонус ёки бевосита сотилишлар миқдори, тузилган шартномалар сони, ишнинг ва сотишнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳар бир саводли ва муваффақиятли сотувчи - бу ўзига хос сифатларга эга бўлган шахс бўлиб, у маълум даражада кўйидаги сифатларга ҳам эга бўлиши керак:

гиперфаоллик;
мега киришувчанлик;
юқори даражадаги салоҳият;
мижозлар психологиясини билиш;
нутки юқори даражада ривожланган(бошқача айтганда “ширин сўз”);
хушмуомалалик ва бардошлилик;
жон- жаҳд билан ишламоқ;
ижобий муносабат;
қатъийлик (лекин хира, шилким эмас).

Сотувчи учун маҳсулотни ёки хизматни сифатли сотиши учун унинг барча хусусиятларини билиши ўта муҳимдир: барча ижобий ва салбий томонлари. Японияликларнинг айтишларича, “ишлаб чиқариш - ишнинг ярми ҳолос, асосий иш сотиш”.

Тўғри сотиш. Бўлажак мижоз сизга қийин савол бериши ёки яхши ўйланган жумласи билан сизни довдиратиб қўйиши мумкин. Бу ҳатто қасддан қилиниши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда руҳиятни чўқтирмаслик ва ҳимоялана олиш керак, юздан табассумни олиб ташламаслик, овоз оҳангини ва баландлигини ўзгартирмаслик, хотиржамликни йўқотмаслик керак. Охир-оқибат, сотувчи маҳсулотни тўғри сотиши учун, ўзининг маҳсулоти ёки хизматини тақдим этиш бўйича ҳар қандай масалада етарлича билимга эга бўлиши керак.

Хулоса. Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, савдо ходимлари нутки ҳар доим харидорларни ўзига жалб қилиб келган, чунки қача кўп харидорларни жалб қилса, шунча кўп даромад топиши табиий ҳолдир. Хоҳ у савдогар бўлсин, хоҳ у реклама агенти у маҳсулотини сотиш ва реклама қилиш учун ҳар хил турдаги риторик ва стилистик воситалардан фойдаланишади. Истеъмолчи кўпроқ мактов эшитган маҳсулотни сотиб олинишини жуда ҳам кўпчилик олимлар исботлаган. Ҳар бир киши ҳам бозор-ўчарга тушар экан одамларни ўзига жалб қила оладиган, халқ тили билан айтганда “хушмуомала ва савдогар” дан харид қилишни хуш кўради. Савдо ходимларининг харидорларни ўзига жалб қила олиш қобилияти иқтисодиётда жуда ҳам муҳим рўл ўйнашини таниқли иқтисодчи олим Адам Смит, тилшунос олимлардан Ҳ.Дадабоев, В.Раҳимов, рус олими Н. Кузнецов ҳам эътироф этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Авернсева С. Юнонистон Маърузачилари. – М., Бадиий адабиёт. 1985.
2. Апресян Г. Р. Нотиклик. - М., 1978 йил.
3. Аристотел Риторика. - - М., 1984 йил.
4. Безменова Н. А. Риторика назарияси ва тарихига оид иншоалар. - М. Фан. 1991
5. Эмерсон Р. эстетика муаммолари
6. Почикаева Н. М. нотиклик ва нутқ маданияти асослари. Ростов-дон: Феникс, 2003
7. Кузнецов И. Н. Замонавий риторика. М.: Дашков нашриёт-савдо корпорацияси, 2003.
8. Чомский Н. Кноуледге оф Лангуаге: Иц Натуре, Оригин анд Усе. New Ёрк: Прагер, 1986.
9. <https://www.facebook.com/InCapitalUz>